

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 3, No.59, Autumn 2023

Received: 20/12/2022

Accepted: 03/08/2023

The Relations between the England Government and the Lords of Hayat Davoudi with an Emphasis on the Iran-UK Oil Company Contracts with them (from 1920 to 1941)

Hossein Abdollahpoor

MA Student, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
mrhossein97@gmail.com

Habibollah Saeedinia *

Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
saeedinia@pgu.ac.ir

Abstract

Iranian government's inability to have control over local people and powers in the southern part of the country, where the oil was discovered, was one of the main obstacles and challenges for British authorities who sought to exploit the oil resources. Establishing wide and deep relations with the local rulers like Bakhtiari, Bani-Kaab Sheikhs, and Hayat Davoudi lords was England's solution to overcome this challenge. Focusing on this policy, this study aims to take a closer look at the Anglo-Iranian Oil Company's activities in Hayat Davoud territory and discuss the company's policies toward the lords of this tribe from the end of Qajar dynasty to the fall of Reza Shah Pahlavi. The quality of relations between the British company and Hayat Davoud lords and also the consequences of the shift of power from Qajar Kingdom to Pahlavi on these relations have made the basic questions of this study. The findings indicate that expanding the area of the company's operations toward the deeper southern part of the country and involving the Hayat Davoud territory resulted in numerous contracts and agreements between the two sides which brought both political and economic profits for the old and local lords of the region. However, these beneficial relations were badly affected by the new kingdom (Pahlavi). On the other hand, the company following the new cabinet's foreign policy in England, decided to lower the level of relations with the local powers especially the Hayat Davoud lords in favor of strengthening the ties with the central government in Tehran. The outcome of this sudden shift was a severe clash between Hayat Davoudi lords

*Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

[10.22108/JHR.2023.136058.2462](https://doi.org/10.22108/JHR.2023.136058.2462)

and the Pahlavi administration which finally removed these old local powers from their historical position.

Keywords: The Persian Gulf, Pahlavi Regime, Iranian Oil, Hayat Davoudi Lords.

Introduction

Following the oil discovery in the southwest of Iran by William Knox D'Arcy in 1908, the entity of the Persian Gulf transformed from an intervening and marketing area to an expanse of remarkable surplus value for the British Kingdom. The oil formed a triangle-shaped relationship in the South of Iran while the Persian Gulf, Iran's Oil, and local governments and lords were the components of that structure. In 1914, an offer by the First Sea Lord of Britain, Winston Churchill, put the British government in the focal point of the triangle since the Kingdom had purchased 51 percent of the Oil Company's shares and officially the affairs and management of Iran's oil was in the hands of London. Preserving the oil resources by supporting the local allies in southern parts of Iran was the British diplomacy till World War I. By increasing the role of oil in winning the war and economic growth, London concluded that applying military force and leaning on small local governments would not guarantee the oil flow. The Bolshevik Revolution in Russia and the threat of expanding the communist ideology added to Britain's concerns, and a shift in diplomacy and a successful attempt to change the regime in Iran were the consequences. These new developments affected the local lords who were greatly connected to the oil industry, especially the Hayat Davoudi lords who were accustomed to British friendship and favored relations.

Materials and Methods

This research follows the descriptive-analytical method and is based on historical documents. The effects of the discovery and extraction of oil on the relations of the British government and oil companies on the one hand, and the Hayat Davoudi lords on the other hand made up the main question of this study. The aftermath of the new dynasty (Pahlavi Kingdom) on the position of Hayat Davoudi lords and their claims on oil fields (especially Kharg Island) have also been considered.

Research Findings

By increasing the role of oil in winning the war and economic growth, London concluded that applying military force and leaning on small local governments would not guarantee the oil flow. The Bolshevik Revolution in Russia and the threat of expanding the communist ideology, added to Britain's concerns. This led to a shift in diplomacy, and a successful attempt to change the regime in Iran was the consequence. Following the coup and other events that brought Reza Shah to power, the lords' issues seemed less significant to the British officials. A powerful administration could fulfill all the necessities, so by achieving some mutual agreements such as a new oil deal, London cut ties with all the local powers including Hayat Davoudi lords. By losing political support, real state registration and possession claims were the only way for Hayat Davoudi lords to prove their wealth and dignity. Apparently, Reza Shah whose policies had surpassed all the local powers got reluctant by these maneuvers. These new developments affected the local lords who were greatly connected to the oil industry, especially the Hayat Davoud Lords who were accustomed to British friendship and prosperous relations.

Discussion of Results and Conclusions

The absence of lords in the Reza Shah era was filled by the establishment of an authoritarian government. Therefore, after the coup d'état in 1921/1299 AH, followed by the formation of the Pahlavi authoritarian government, with the cancellation of Darcy's concession and the conclusion of a new contract in 1933/1312 AH, the company, at the request of the Iranian government, canceled all its communications with lords throughout Iran. Losing their political support, Hayat Davoudi lords sought to protect their economic interests by registering their properties and lands in the Hayat Davoud region and Khark Island. Their actions were not compatible with Reza Shah's policies, which sought to dismantle tribal governments by restricting and disposing of them. This ultimately led to the summoning and arrest of Haider Khan and his son Alah Karam Khan and their deportation to Shiraz. During the exile and after Haider Khan's death in 1313 AH, all their properties in Khark and Hayat Davoud were confiscated and registered as government lands.

References

- Abbasi, A. (2000). *Genaveh Qoriya Khor Khalil*. Shiraz: Rahgosha Publication [In Persian].
- Abrahamian, Y. (1998). *Iran between two revolutions*. Translated by Ahmad Golmohammadi. Tehran: Ney Publication [In Persian].
- Abtahi Foroushani, S. A. (2000). *Bakhtiaris and the oil issue, relations between the Bakhtiaris and the Iran-UK oil company*. PhD Thesis. Tarbiat Modares University, Tehran [In Persian].
- Afoshtei Natanzi, M. H. (1971). *Naqawat al-Athar*. Tehran: Elmei Farhangi Publication [In Persian].
- Bayat, K. (Ed.) (1994). *The First World War in the south of Iran (annual reports of the British Consulate in Bushehr)*. Bushehr: Alavi Publication [In Persian].
- Cox, S. P. (n.d). *Tarikh-e Iran*. Volume 2. Translated by Seyed Mohammad Taqi Fakhr Daei Gilani. Tehran: (n.p) [In Persian].
- Deldam, E. (1984). *Dominators and Colonialists in the Persian Gulf*. Tehran: Novin Publications Institute [In Persian].
- Farmanfarmaeian, M. (1998). *Blood and Oil*. Tehran: Qoqnoos Publication [In Persian].
- Flor, W. T., & Pots, D. (2020). *Persian Gulf (unsaid stories of the Kharg Island)*. Translated by Elnaz BlouriFard and Mohsen Sharifnejad. Tehran: Negah Publication [In Persian].
- Hamidi, S. J. (2002). *Bandar Rig*. Tehran: Porshokoh Publication [In Persian].
- Harding, A. (1991). *Political Memoirs of Sir Arthur Harding*. Translated by Javad Sheikh Al-Islami. Tehran: Keyhan Publication [In Persian].
- Hayat Davoudi, A. K. (1915). *Resaley-e Shish Fasl*. Bushehr: Alavi Publication [In Persian].
- Islamic Council Research Center (n.d). *Related Data on the topic*. rc.majlis.ir [In Persian].
- Izadpanah, H. (1971). *Ancient and historical works of Lorestan*. Tehran: Publications of the National Art Association [In Persian].
- Khalifehzadeh, A., & Alisoufi, A. (2020). Investigating the causes of the formation of Bushehr, Deilam and Rig ports in the Safavid period. *Journal of Islamic History Studies*, (44), 33-64 [In Persian].
- Mostofi, M. M. (1996). *Zobdato Tavarikh*. Tehran: Tehran University Press [In Persian].
- Motavali Haghighi, Y. (2010). A reflection on the causes and methods of Kurds' migration to Khorasan. *Specialized Quarterly Journal of Jurisprudence and History of Civilization*, 6(23), 68-83 [In Persian].
- Curzon, G. (1970). *Iran and the Iranian Case*. Translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani. Tehran: Elmi Farhangi Publication [In Persian].
- Razmara, A. (1944). *The military geography of Iran (Persia)*. Tehran: Army Press [In Persian].
- Scientific Council (1999). *Oil during the period of Reza Shah*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publication [In Persian].
- Turkman, I. B. (1971). *Tarikh-e Alam Araye Abassei*. Tehran: Amirkabir Publication [In Persian].
- Wilson, A. (1968). *Wilson's travel book (political and economic history of southwest Iran)*. Translated by Saadat Nouri. Tehran: Vahid Publication [In Persian].

Documents

- SAKMA, Document ID,240/4572
- SAKMA, Document ID,240/25248
- SAKMA, Document ID,240/16597
- SAKMA, Document ID,355/163
- SAKMA, Document ID,293/18018

SAKMA, Document ID,293/130824

SAKMA, Document ID,240/46776

SAKMA, Document ID,230/2767

SAKMA, Document ID,240/10024

مناسبات دولت انگلیس با خوانین حیات داودی با تأکید بر قراردادهای شرکت نفت ایران و انگلیس با آنها (از ۱۲۹۹ش/۱۹۲۰م تا ۱۳۲۰ش/۱۹۴۱م)

حسین عبدالله پور، دانشجوی کارشناسی ارشد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

mrhossein97@gmail.com

حبیب‌الله سعیدی‌نیا*، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

saeedinia@pgu.ac.ir

چکیده

در زمان کشف نفت در ایران، یکی از چالش‌های دولت انگلیس برای بهره‌برداری از این منابع، ضعف دولت مرکزی و ناتوانی در کنترل قدرت‌های محلی بود که در محل فعالیت شرکت سکونت و حکمرانی داشتند؛ بنابراین انگلیس برای چیره‌شدن بر این چالش، وارد مناسبات گسترده‌ای با حکام و خوانین ساکن در مکان‌های فعالیت شرکت، از جمله با بختیاری‌ها، بنی‌کعب و حیات داودی‌ها شد. بر همین اساس، هدف این پژوهش بررسی فعالیت‌های شرکت نفت ایران و انگلیس در قلمرو حکمرانی خوانین حیات داودی و تبیین سیاست‌های این شرکت در قبال سران این طایفه، از اواخر دوره قاجار تا سقوط رضاشاه است. سؤال پژوهش این است که برقراری ارتباط بین خوانین حیات داودی و شرکت نفت ایران و انگلیس، به چه نحوی بوده و تغییر حکومت از قاجار به پهلوی، چه پیامدهایی برای آنها داشته است؟ طبق یافته‌های پژوهش، قراردادن قلمرو حکمرانی حیات داودی‌ها در محدوده عملیاتی شرکت، موجب انعقاد قراردادهایی مابین آنها شد که از نظر اقتصادی و سیاسی، منافع زیادی برای سران این طایفه به همراه داشت؛ اما این مراودات در دوره پهلوی کاملاً با برنامه‌های این حکومت در تعارض بود. از طرفی شرکت نفت نیز به تبعیت از سیاست‌های دولت انگلستان، سطح ارتباطات خود را با حیات داودی‌ها کاهش داد و یا آن را به‌طور کامل قطع و مناسباتش را با دولت مرکزی تقویت کرد. در نهایت این تغییرات موجب بروز چالش و درگیری مابین بزرگان این طایفه با حکومت پهلوی و حذف آنها از صحنه قدرت شد. روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اسناد است.

واژه‌های کلیدی: خلیج فارس، حکومت پهلوی، نفت ایران، خوانین حیات داودی.

مقدمه

در سال ۱۹۰۸م/۱۳۲۶ه.ق با کشف نفت توسط ویلیام ناکس دارسی - تبعه انگلیسی - در جنوب غربی ایران، ماهیت خلیج فارس از یک منطقه صرفاً حائل و بازار مصرف، به یک گستره استراتژیک با ارزش افزوده فراوان برای انگلستان مبدل شد. از این زمان به بعد، کشف این ماده سیاه، مناسباتی را در جنوب ایران رقم زد که به مثابه سه ضلع یک مثلث تصور می‌شود و اضلاع تشکیل دهنده آن عبارت‌اند از: خلیج فارس، نفت ایران و حکومت‌های محلی. در محور کانونی این مثلث، «دولت انگلستان» قرار گرفت. در سال ۱۹۱۴م/۱۳۳۲ه.ق، وینستون چرچیل، وزیر امور دریاداری این کشور شد و دولت بریتانیا با خرید ۵۱ درصد از سهام شرکت نفت ایران و انگلیس، رسماً سیاست‌گذاری در شرکت و مدیریت تحولات نفت ایران را در دست گرفت. این رویدادها که مقارن با وقوع انقلاب مشروطه در ایران بود، به علت ضعف دولت قاجار، انگلستان را به سمتی سوق داد که برای بهره‌برداری حداکثری از منابع نفتی کشور، با خوانین و حکومت‌های محلی ساکن در محیط‌های مدنظر، وارد تعاملات و مراودات اقتصادی و حتی سیاسی شود. قراردادهایی در مسجدسلیمان و در محل چاه‌های نفت و خطوط انتقال با خوانین بختیاری، در آبادان و محل احداث پالایشگاه با شیخ بنی کعب (شیخ خزعل) و در گناوه برای اکتشاف و استخراج نفت در دشت قیر و همچنین استخراج سنگ از جزیره خارک با خوانین حیات داودی، منعقد شد و این در حالی بود که دولت مرکزی ایران، اطلاع چندانی از این موضوعات نداشت.

این روند تا زمان آغاز جنگ جهانی اول در مناطق جنوبی کشور ادامه یافت و انگلستان همچنان در تقویت دوستان محلی خود، به خصوص در مناطق نفت‌خیز

می‌کوشید. با آغاز جنگ جهانی اول و با وجود اعلام بی‌طرفی ایران در این جنگ، با دست‌اندازی روس‌ها به شمال، ترکان عثمانی به شمال غرب و غرب، انگلیس به جنوب و جنوب غرب و همچنین تحرکات تنش‌زای عمال آلمانی در نقاط مختلف ایران، عملاً تمامی مرزهای کشور عرصه تاخت‌وتازهای نظامی شد و در معرض هرج و مرج قرار گرفت؛ اما انگلستان که به نفت ایران به عنوان یکی از عوامل تأثیرگذار پیروزی در جنگ و شکوفایی اقتصادی‌اش واقف شده بود، به این نتیجه رسید که صرفاً با قوای نظامی و با تکیه بر حکومت‌های کوچک محلی، نمی‌توان به جریان تولید بادوام نفت دست یافت، همچنین نگرانی از انقلاب بلشویکی در روسیه تزاری و خطر نفوذ آن در ایران هم، مزید بر علت شد؛ بنابراین با یک چرخش در سیاست خارجی خود، درصدد تغییر حکومت در ایران برآمد.

بنابراین با کمک به کودتای رضاخان در سوم اسفند سال ۱۲۹۹ش/ برابر با ۲۲ فوریه سال ۱۹۲۱م، رسماً به این سیاست جامعه عمل پوشانید و در مرحله بعد و به منظور انتفاع بیشتر از منابع و ذخایر نفتی کشور، اصلاح امتیازنامه نفت سال ۱۹۰۱م/ ۱۳۱۹ه.ق دارسی را در دستور کار خود قرار داد. انگلیس با به فرجام رساندن سیاست تغییر حکومت در ایران و اصلاح قرارداد نفت، چتر حمایتی و مناسبات کلیدی خود را با خوانین و متحدان محلی کنار گذاشت، هزینه تأمین امنیت مناطق نفت‌خیز و سواحل را به دولت اقتدارگرای رضاشاه سپرد و همت خود را بر اکتشاف منابع جدید نفتی و بهره‌برداری هرچه بیشتر از آن استوار کرد. این سیاست‌ها، دگرگونی‌های زیادی را در اوضاع و احوال برخی از خوانین جنوب به وجود آورد که از نخستین روزهای اکتشاف نفت تا آن زمان، به نوعی با مسائل نفت مرتبط شده و منفعی را برای آنها در بر داشته بود، به خصوص

حیات داودها که از دوستان و مرتبطان قدیمی انگلیس محسوب می‌شدند. از طرفی برنامه‌های اصلاحی رضاشاه در زمینه محدودسازی و برچیدن قدرت‌های گریز از مرکز و از طرف دیگر، منافع سیاسی و اقتصادی خوانین حیات داودی به گونه‌ای در تعارض قرار داشت که در نهایت به دستگیری، تبعید و مصادره تمامی اموال و دارایی آنها منجر شد.

سؤال پژوهش این است که کشف و استخراج نفت، چه تأثیراتی بر روابط دولت انگلیس با حیات داودی‌ها و همچنین شرکت نفت با آنها داشته است؟ همچنین تغییر حکومت از قاجار به پهلوی، چه پیامدهایی برای خوانین حیات داودی داشت و سرانجام ادعای مالکیت آنها بر برخی از مناطق نفت‌خیز، به خصوص جزیره خارک، چه شد؟

با عنایت به سؤال‌های فوق، فرض بر این است که قرارگرفتن قلمرو خوانین حیات داودی در محدوده عملیاتی شرکت نفت، موجب انعقاد قراردادهای مختلف نفتی، گسترش مناسبات اقتصادی و سیاسی دولت انگلیس با خوانین مذکور می‌شود و از طرف دیگر، برقراری این روابط و قراردادهای قدرت و منافع را برای آنها به وجود می‌آورد که با سیاست‌ها و منافع حکومت پهلوی در زمینه تمرکز قدرت همخوانی نداشت؛ بنابراین چرخش سیاست‌های دولت انگلستان از حکومت‌های محلی به حمایت از سیاست‌های تمرکزگرای رضاشاه، موجب درگیری و حذف خوانین حیات داودی شد و در نهایت حکومت پهلوی کلیه اموال و املاک آنها را مصادره کرد.

طبق بررسی‌های انجام‌شده، تاکنون مشابه با موضوع این پژوهش، یک پایان‌نامه با عنوان «بختیاری‌ها و مسئله نفت، روابط بختیاری‌ها و شرکت نفت ایران و انگلیس (۱۹۳۳-۱۹۰۱م، ۱۳۱۲-۱۲۸۰ش)» به وسیله سید علیرضا ابطی‌فروشان‌ی در

سال ۱۳۷۹ ارائه شده است؛ اما تا این زمان، درباره کیفیت ارتباط خوانین حیات داودی با انگلیسی‌ها، به‌ویژه درباره نحوه درگیر شدن آنها با مسئله نفت، یک اثر علمی به رشته تحریر در نیامده است. پژوهش حاضر سعی دارد تا علاوه بر بررسی ریشه و خاستگاه اولیه این خاندان، چگونگی برقراری ارتباط آنها با انگلیسی‌ها و درگیر شدنشان با مسائل نفت را براساس منابع و اسناد موجود، مدنظر قرار دهد.

ریشه و منشأ خوانین حیات داودی

حیات داودی‌ها شاخه‌ای از ایلان و عشایر لر ایران‌اند که بعد جدایی از طایفه خود-اوایل دوره صفویه- از خرم‌آباد لرستان به سمت سواحل خلیج فارس مهاجرت کرده و در سواحل بندر گناوه به صورت یکجانشین و دهنشین سکونت یافته‌اند. آن‌گونه که خودشان بیان می‌کنند، اصل آنها از طایفه حیات غیبی ساکن در خرم‌آباد است (حیات داودی، ۱۳۴۹: ۱) که این طایفه نیز شاخه‌ای از گروه لر کوچک یا لرهای فیلی‌اند (ایزدپناه، ۱۳۵۰: ۴۵). اتابکان لر کوچک با وجود داشتن مذهب شیعه و همراهی آنها با سلاطین صفوی، در دوره زمامداری شاهوردی خان به علت سرپیچی از فرامین شاه عباس و به تعبیر افوشته‌ای نطنزی، «به ارتکاب امور ناملازم و اشتغال به کارهای نامناسب، دست تظاول گشاد» (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۵۰: ۴۸۵). او با هجوم به قلمرو قوم بیات که از هم‌پیمانان شاه عباس بودند، پس از غارت و زد و خورد فراوان، حاکم آنجا، آغورلو سلطان را به قتل رساند (ترکمان، ۱۳۵۰: ۴۷۱). این حرکت تنش‌زا و بی‌ثبات‌ساز شاهوردی خان، برای پادشاه مقتدر صفوی گران آمد و با وجود حمله ازبکان به خراسان، جنگ با آنها را به تعویق انداخت و درصدد دفع فتنه اتابک لر برآمد (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۵۰: ۴۹۵-۴۸۵). پس از

چندی تعقیب و گریز بی‌فرجام، سرانجام شاه عباس او را از حکومت لرستان عزل و سلطان حسین، از بستگان او، را به‌عنوان «والی» ایالت لرستان، منصوب کرد (کرزن، ۱۳۴۹: ۳۳۴).

اله کرم خان حیات داودی در ابتدای کتاب رساله شش فصل خود، به شرح حال خاندانش و نیز نحوه مهاجرت آنها چنین اشاره می‌کند: «در اوایل سلطنت صفویه و بنا بر سببی چند از قوم خود جدا گشته و از دیار خود هجرت نمودند و در این ناحیه که اکنون به بلوک حیات داود معروف است، رحل اقامت افکندند» (حیات داودی، ۱۳۴۹: ۱-۲). او علت جدایی اجدادش را از اقوام خود، به‌طور دقیق بیان نمی‌کند و به «بنا بر سببی» بسنده کرده است؛ اما افروخته‌ای نظنری در نقاوه‌الاثار اشاره می‌کند که شاه عباس پس از دفع موقت شورش شاهوردی خان و انتصاب سلطان حسین به والی‌گری لرستان، تعداد «دویست خانوار که خلاصه و زبده آن قوم بودند، کوچانیده، حکم جهان مطاع به نفاذ پیوست که این جماعت در ساحت ولایت خوار ری اقامت نمایند». او در ادامه، سرانجام کار اتابک یاغی را بررسی می‌کند که پس از فرار از دست پادشاه، «به جانب عربستان» می‌گریزد و «ولایت جزایر» را مقرر خود می‌کند (افروخته‌ای نظنری، ۱۳۵۰: ۴۹۵-۴۹۶). از اینجا مجدداً با گردآوری جمعی از لران به مقر سلطان حسین حمله‌ور می‌شود که در این حمله نیز ناکام می‌ماند و پس از شکست و هزیمت یارانش که او را «مفلوک و بی‌سامان» می‌بینند، از اطراف او پراکنده می‌شوند و به اردوگاه سلطان حسین می‌پیوندند. شاهوردی نیز پس از چندی به دستور شاه عباس کشته می‌شود (مستوفی، ۱۳۷۵: ۹۳).

با عنایت به شرحی که رفت، احتمالاً سبب مهاجرت برخی از بزرگان طایفه شیعه‌مذهب حیات غیبی (حیات داودی‌ها) از منطقه لرستان به سواحل

خلیج فارس از طرف حکومت صفوی و در راستای راهبرد شاه عباس برای جابه‌جایی ایلات و اقوام سرکش، استفاده از ظرفیت آنها به‌منظور تثبیت مرزها و ایجاد امنیت پایدار در کشور بوده باشد. همان سیاستی که شاه عباس صفوی در قبال اکراد به کار بست و آنها را از کردستان و مناطق شمال غربی به خراسان و مناطق شمال شرقی ایران کوچاند تا علاوه بر تسلط و کنترل بر طوایف و گروه‌های سرکش این قوم، از توان آنها برای مقابله با تهاجم اوزبک‌ها به خراسان و برقراری امنیت و ثبات در مرزهای شرقی بهره جست (متولی حقیقی، ۱۳۸۹: ۷۵-۷۸).

از این رو محتمل‌ترین زمان و علت برای مهاجرت بزرگان طایفه حیات داودی، در هنگامه دفع شورش شاهوردی خان توسط شاه عباس صفوی در نظر گرفته می‌شود؛ زیرا در بین پادشاهان این سلسله، شاه عباس نگاه ویژه‌ای به تحولات خلیج فارس داشته است. بنابراین عمران و آبادانی سواحل خلیج فارس و برقراری ثبات و امنیت در این مناطق، به‌ویژه در بندر تاریخی گناوه، که در قرن نهم به‌دلیل قیام قرامطه ویران شده بود و با توجه به موقعیت مهم جغرافیایی این بندر، از نگاه تیزبین شهریار باتدبیر صفوی به دور نبوده است؛ بنابراین کوچاندن گروهی از اقوام سلحشور لرتبار و شیعه‌مذهب و استقرار آنها در قسمتی از کرانه‌های ساحلی خلیج فارس، تا حدود زیادی با سیاست‌های شاهان صفوی در قبال اقوام ایلات، به‌ویژه در زمینه گسترش مذهب تشیع، منطبق است (خلیفه‌زاده و علیصوفی، ۱۳۹۹: ۵۴).

چالش‌ها و راهکارهای شرکت برای بهره‌برداری از معادن نفت در قلمرو حکمرانان محلی

در ابتدای کار، یکی از چالش‌های اصلی گروه اعزامی دارسی به ایران برای عملیات اکتشاف و

حفاری، ممانعت خوانین و مالکان اراضی مدنظر آنها بود. عمده این اراضی در قلمرو بیلاقی و قشلاقی ایل بختیاری قرار داشت که از شروع عملیات جلوگیری و یا در کارها اخلال ایجاد می‌کردند. از طرفی، دولت انگلستان از همان بدو امر مذاکرات داریسی با ایران، حامی آن بود و از طریق وزیرمختار خود، همراهی و پشتیبانی ویژه‌ای برای تحصیل این امتیاز انجام داد (هاردینگ، ۱۳۷۰: ۱۸۹-۱۸۶). در زمانی هم که خوانین بختیاری از شروع عملیات آنها جلوگیری به عمل آوردند و تقاضای سهم و شراکت کردند و با هیچ شرایطی از مواضع خود کوتاه نیامدند، جان ریچارد پریس (John Richard preec)، کنسول انگلیس در اصفهان، از طریق مذاکرات خود با بزرگان ایل، آنها را به پذیرش سه درصد از سهام راضی و با خود همراه کرد؛ بنابراین با کمک و هدایت عوامل سیاسی، خوانین بختیاری نیز وارد قراردادهای نفتی شدند (ابطحی فروشانی، ۱۳۷۹: ۶۵). این موضوع (قرارداد با حکومت‌های محلی) برای شرکت نفت، به مدلی عملیاتی تبدیل شد تا عیناً آن را در مکان‌های دیگری، که قصد فعالیت در آن را داشتند، پیاده‌سازی کنند. در سال ۱۳۲۷/م ۱۹۰۹ ه. ق شرکت طی قراردادی برای ساخت پالایشگاه، قسمتی از اراضی آبادان را از شیخ خزعل اجاره و پس از آن، قرارداد دیگری را برای حفاظت و تأمین امنیت پالایشگاه با او برقرار کرد (شورای علمی - مجموعه اسناد تاریخی نفت، ۱۳۷۸: ۸۸).

پس از اتمام جنگ جهانی اول، شرکت نفت ایران و انگلیس به دلیل نیاز و مطالبه بیشتر مشتریان به نفت، عملیات اکتشافی خود را به نواحی جنوبی‌تر برای دستیابی به میدان‌های جدید گسترش داد. یکی از این مناطق، اراضی دشت قیر در منتهی‌الیه شرق قلمرو خوانین حیات داودی و هم‌مرز با منطقه بیلاقی خوانین قشقایی (کشکولی‌ها) بوده است. از سال

۱۲۹۷ ش/ ۱۹۱۸ م تیم‌های زمین‌شناسی شرکت، اقدامات مطالعاتی را در این منطقه در دستور کار قرار دادند تا اینکه در مهرماه سال ۱۳۰۰ ش/ ۱۹۲۱ م قراردادی مابین شرکت نفت ایران و انگلیس برای حفر اولین چاه آزمایشی، با حیدرخان حیات داودی ضابط منطقه و به جهت شروع عملیات حفاری در اراضی مذکور منعقد می‌شود و همانند قراردادهای قبلی است که آرنولد ویلسون با خوانین بختیاری در مسجدسلیمان و شیخ خزعل در آبادان می‌بندد (بیات، ۱۳۷۳: ۱۴۶) و از این تاریخ به بعد، رسماً حیات داودی‌ها نیز درگیر «مسئله نفت» می‌شود. شایان ذکر است که قبل از این قرارداد و در بحبوحه جنگ جهانی اول، تبادلات دیگری مابین دولت انگلیس با حیدرخان حیات داودی برای استخراج سنگ از معدن جزیره خارک و برای عملیات ساختمان‌سازی در بصره در جریان بود که پس از آن، این معدن به شرکت نفت ایران و انگلیس برای تکمیل زیرساخت‌های پالایشگاه آبادان واگذار می‌شود (ساکما، سند شناسه ۱۶۵۹۷/۲۴۰، برگ‌های ۷۸).

نکته درخور توجه این است که تمامی امورات فوق را نه عوامل اجرایی شرکت، مأموران ویژه سیاسی و امنیتی دولت انگلیس در ایران انجام می‌داده‌اند. این موضوع از همان ابتدا، یعنی از سال ۱۹۰۴/م ۱۳۲۲ ه. ق که نفت برای انگلستان اهمیت یافت و دستیابی به آن، جزء اهداف مهم آنها شد، علاوه بر پشتیبانی سیاسی و اداری، در سال ۱۹۰۷/م ۱۳۲۵ ه. ق با اعزام یک دسته بیست نفره از سربازان هندی به فرماندهی آرنولد ویلسون، تأمین امنیت «کارشناسان حفاری چاه‌های نفت» از طرف نایب‌السلطنه هندوستان به او ابلاغ شد (ویلسون، ۱۳۴۷: ۳۷). دیری نپایید که این تلاش‌ها و سرمایه‌گذاری‌های دولت انگلیس به ثمر نشست و

این طلای سیاه در جنگ جهانی اول برای انگلستان نقش تعیین‌کننده‌ای داشت، به‌طوری که سرپرسی کاکس در کتاب خود با نام *تاریخ ایران*، به این مسئله اشاره می‌کند (کاکس، بی تا: ۷۴۲).

این عوامل و نیاز روزافزون انگلستان به نفت در کنار دیگر تحولات و دگرگونی‌های جهانی، نظیر انقلاب روسیه، موجب شد تا پس از اتمام جنگ، این کشور درصدد بسط قدرت خود بر تمامی شئونات سیاسی، اقتصادی و نظامی ایران برآید. این موضوع در قالب قرارداد ۱۹۱۹م/۱۳۳۷ه.ق طراحی و عملیاتی شد (دلدم، ۱۳۶۳: ۲۱۴-۲۰۴)؛ اما این قرارداد به دلیل موافقت نکردن احمد شاه قاجار و مخالفت‌های مردم و نخبگان و همچنین جبهه‌گیری‌های بین‌المللی، به سرانجام مطلوبی نرسید و پس از چندی، ملغی شد (فرمانفرمائی‌ان، ۱۳۷۷: ۱۱۹). با الغای قرارداد مذکور، انگلستان که همچنان در فکر تأمین و تضمین امنیت منافع استراتژیک نفتی خود در ایران بود و تداوم آن را با روند موجود غیرممکن می‌دانست، با چرخش در سیاست خارجی خود درصدد تغییر حکومت زمینه‌سازی برای روی کارآمدن یک حکومت متمرکز و قدرت‌گرا در ایران برآمد؛ بنابراین این استراتژی در تاریخ ۳ اسفندماه سال ۱۲۹۹ش، مصادف با ۱۹۲۱م کودتای رضاخان و سید ضیاءالدین طباطبایی، آغاز و با تاج‌گذاری رضاشاه در سال ۱۳۰۵ش/۱۹۲۶م رسماً محقق شد.

قراردادهای شرکت نفت ایران و انگلیس با خوانین حیات داودی

براساس اسناد به دست آمده، آغاز مراودات و مناسبات دولت انگلیس و به تبع آن شرکت نفت با خوانین حیات داودی، در خلال جنگ جهانی اول

بوده است. طبق مستندات واصل شده، برخی از این قراردادهای مانند عملیات اکتشاف نفت در منطقه دشت قیر، اجاره اراضی تحت مالکیت برای ایجاد زیرساخت‌های استخراج نفت و همچنین بستن قرارداد حفاظت و حراست از این تأسیسات و واگذاری اقدامات تأمینی آنها به ضابطان این محل، دقیقاً همانند قراردادهایی اند که شرکت با خوانین بختیاری در منطقه مسجدسلیمان و شیخ خزعل در آبادان برقرار کرد و همین الگوی مناسبی را عیناً در بلوک حیات داود نیز با ضابط آن، یعنی حیدرخان پیاده‌سازی می‌کند. علاوه بر موارد فوق، شرکت نفت ایران و انگلیس، قرارداد دیگری را برای استخراج سنگ از کوه‌ها و معادن مرجانی جزیره خارک و همچنین بارگیری و حمل ماسه از جزیره خارگو برای ساخت تأسیسات پالایشگاه آبادان، با خان حیات داود داشتند که برای نخستین بار در این پژوهش، جزئیات آنها بررسی و اسنادش نیز منتشر می‌شود.

۱. قرارداد استخراج سنگ از معادن جزیره خارک

یکی از قراردادهای مهم حیدرخان حیات داودی با انگلیسی‌ها، قرارداد استخراج سنگ از معادن مرجانی جزیره خارک بوده است. براساس آنچه از بررسی اسناد و منابع به دست آمده است، ارتش انگلستان در خلال جنگ جهانی اول و به‌منظور استحصال سنگ و تأمین مصالح ساختمانی مورد نیاز خود برای ساختمان‌سازی در شهر بصره عراق، اقدام به احداث چند رشته خط آهن به طول حدود سه کیلومتر از محل معدن تا ساحل (اسکله) می‌کند و همچنین برای استقرار تجهیزات، عوامل اجرایی و کارگران خود، تعداد پانزده دستگاه ابنیه می‌سازد؛ بنابراین آغاز عملیات استخراج سنگ از معادن جزیره خارک به‌صورت انبوه در زمان جنگ جهانی اول و

به‌وسیله ارتش انگلیس بوده است و با ۳۰۰ کارگر مهاجر (کولی) انجام و ماهانه حدود ۴۰۰۰ تن برداشت می‌شده است (فلور و تی پوتس، ۱۳۹۹: ۲۷۲).

اما مشخص نیست که ارتش این کشور برای استخراج و حمل سنگ از این جزیره با حیدرخان و یا دولت وقت ایران قرارداد رسمی داشته است و یا برای انتقال و بردن این مصالح به عراق، مجوز لازم را از دولت وقت ایران اخذ و یا اینکه عوارض گمرکی آن را پرداخت کرده است یا خیر؟ طبق گزارش شماره ۱۳۰۶۸/ف مورخ ۱۳۱۹/۱۲/۱۱، فتح‌اله نفیسی رئیس اداره امتیازات، نفت و درآمد معادن وزارت دارایی، ارتش انگلیس پس از اتمام کار استحصال سنگ، ریل‌های راه آهن مذکور را به‌همراه تعداد صد عدد واگن مخصوص حمل سنگ، به‌عنوان انعام به حیدرخان حیات داودی می‌دهد (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۱۶۵۹۷، برگ‌های ۷۸) که احتمالاً همین وسایل در ازای برداشت سنگ از معادن جزیره خارک بوده است. البته در گزارش‌های رسمی کنسولگری انگلیس در بوشهر، به این امر اذعان شده است که حیدرخان حیات داودی در خلال جنگ جهانی اول، با تأمین نیازمندی‌ها و تدارکات کشتی‌های حماله انگلیسی، که از نقاط مختلف به سمت بصره در حرکت بوده و در مسیر عبور خود از جزیره خارک عبور می‌کرده‌اند، درآمد کلانی را کسب کرده است (بیات، ۱۳۷۳: ۸۱-۸۰)؛ بنابراین احتمال اینکه یکی از نیازمندی‌های ارتش انگلستان، همکاری در تأمین مصالح ساختمانی، اعم از سنگ و ماسه بوده باشد نیز، متصور است.

براساس گزارشی که نفیسی به جهانگیر، مدیرکل وقت وزارت دارایی، ارائه کرده است، معادن سنگ جزیره خارک آن‌قدر برای دولت انگلستان ارزشمند بود که هرگونه بهره‌برداری از آن را ممنوع کرد. پس از اتمام جنگ - در سال ۱۹۲۴م و به نقلی دیگر در

سال ۱۹۲۲م - آن را به شرکت نفت ایران و انگلیس برای تأمین مصالح مورد نیاز خود برای ساخت زیرساخت‌های پالایشگاه آبادان واگذار کرد و این شرکت نیز آن را به‌صورت غیرقانونی تصاحب کرده است (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۱۶۵۹۷، برگ‌های ۷۸). شرکت برای ساخت دیوارهای شط، پایه‌گذاری پالایشگاه و ساخت شهرک‌های نفتی خود در آبادان، از این سنگ‌ها استفاده و تمامی سنگ‌های قلعه هلندی‌ها را در جزیره خارک، با اجازه و هماهنگی حیدرخان برای ساخت قسمت‌هایی از تأسیسات پشتیبانی این شرکت در گناوه، به این بندر منتقل می‌کند (فلور و تی پوتس، ۱۳۹۹: ۲۷۲).

مجدداً در سال ۱۹۲۷م/۱۳۰۶ش نماینده این شرکت، قراردادی را به‌منظور برداشت ده هزار گاری سنگ از این معدن با کدخدای این جزیره، به‌عنوان نماینده حیدرخان منعقد می‌کند و موضوع را طی نامه‌ای رسمی به اطلاع او می‌رساند (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۱۶۵۹۷، برگ ۳۱). قرارداد سنگ، یکی از قراردادهای اصلی خان حیات داود با شرکت نفت ایران و انگلیس است؛ زیرا این قرارداد در دوران تبعید، مورد مناقشه اله کرم خان (فرزند حیدرخان) با شرکت قرار می‌گیرد (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۱۶۵۹۷، برگ ۱). اله کرم خان در سال ۱۳۱۷ش/۱۹۳۸م و پس از خالصه اعلام کردن جزیره خارک و خارگو به‌دلیل تنگنای شدید مالی، پرداخت کرایه استفاده از خط آهن خود را از شرکت درخواست می‌کند (ساکما، سند شناسه ۲۹۳/۱۸۰۱۸، برگ ۵۷)؛ اما شرکت که به آن ابلagh شده بود، نباید مستقیماً با خوانین ارتباط داشته باشند، پاسخی به او نمی‌دهد. او طی مکاتبه‌ای در همان سال، موضوع را از طریق مالیه استانداری استان هفتم پیگیری می‌کند (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۱۶۵۹۷، برگ ۱). به نظر می‌رسد مسئولان دولتی، پس از نامه اله کرم خان متوجه

می‌شوند که شرکت نفت ایران و انگلیس از جزیره خارک سنگ برداشت می‌کند، به همین دلیل جریان را پیگیری می‌کنند.

طبق برآورد کفیل مالیه بند ریگ، میزان سنگ برداشت‌شده از جزیره مذکور، حدود دویست و چهل هزار تومان بوده است و سندی دال بر پرداخت این هزینه در دست نیست. تنها اسناد به دست آمده مشخص می‌کند که شرکت نفت برای مدت ده سال، حق‌الاجاره استفاده از نه دستگاه ابنیه را در جزیره خارک تأیید و مبلغ آن را به حساب دولت واریز می‌کند. اله کرم خان با وجود تلاش‌هایش، موفق به دریافت کرایه خط آهن نمی‌شود؛ بنابراین تقاضا می‌کند تا شرکت نفت، خط مذکور را از او خریداری کند و یا اجازه فروش آن را بدهد (ساکما، سند شناسه ۲۹۳/۱۸۰۱۸، برگ ۶۸). شرکت آن را در گزارش خود، آهن قراضه دانسته است که ارزش و بهای خاصی ندارد و از خرید آن خودداری می‌کند (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۱۶۵۹۷، برگ‌های ۱۶، ۱۷). اله کرم خان خط مذکور را در شیراز، به دو نفر می‌فروشد. این افراد برای انتقال آهن‌آلات به جزیره مراجعه می‌کنند و با اطلاع مقامات دولتی، دستور جلوگیری از خروج آن صادر و بیان می‌شود که خارک به عنوان اراضی خالصه درآمده است و تمامی وسایل موجود در آن، به دولت تعلق دارد (ساکما، سند شناسه ۲۳۰/۲۷۶۷، برگ‌های ۱۴۸، ۱۴۹).

۲. قرارداد اکتشاف نفت در دشت قیر

از سال ۱۹۱۹ م/ ۱۳۳۹ ه. ق الی ۱۹۲۰ م/ ۱۳۴۰ ه. ق شرکت نفت، گستره عملیاتی خود را به سمت اراضی جنوبی در منطقه دشت قیر، واقع در اراضی کشکولی‌ها و حیات داودی‌ها گسترش داد. با اکتشاف

نفت، مسئولان فنی به این نتیجه رسیدند که بهترین مسیر دستیابی به آن منطقه، برای انتقال تجهیزات حفاری از بندر گناوه است؛ بنابراین به منظور احداث یک پایگاه تدارکاتی در این نقطه و بخشی از جاده‌ای که از قلمرو خوانین حیات داودی عبور می‌کند، با حیدرخان قراردادی مبنی بر اجاره زمین در محل قریه خور خلیل گناوه بستند (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۴۵۷۲، برگ‌های ۲۵، ۲۷). این قرارداد را آرنولد ویلسون در تاریخ شش و دوازده اکتبر سال ۱۹۲۱ م، چهارده و بیست مهرماه ۱۳۰۰ به نمایندگی از شرکت نفت ایران و انگلیس و حیدرخان بست (بیات، ۱۳۷۳: ۱۴۷). دولت ایران پس از اطلاع از مفاد این قرارداد، با حیات داودی‌ها و کشکولی‌ها به شدت اعتراض می‌کند و به شرکت اعلام می‌دارد که مجاز به انعقاد این قرارداد نیست و آن را باطل می‌داند؛ اما شرکت به این امر توجهی نمی‌کند، همچنان به کار خود ادامه می‌دهد و تأسیساتش را در گناوه و دشت قیر برپا می‌دارد. اگرچه دولت ایران به این قرارداد اعتراض می‌کند، ولی باعث رشد و رونق اقتصادی این منطقه و مناطق اطراف آن می‌شود؛ به طوری که از این مکان یک جاده نیمه شوسه و اتومبیل را احداث کردند که بندر گناوه را به دشت قیر متصل کرد و در نهایت به گچساران منتهی شد. این جاده علاوه بر بُعد اقتصادی در دوره پهلوی، از نظر نظامی هم حائز اهمیت بوده است؛ زیرا «بندر را به داخله» متصل می‌کرد (رزم‌آرا، ۱۳۲۳: ۷۷). فقط برای احداث این جاده، که بخش عمده‌ی آن از مناطق کوهستانی عبور می‌کرد، حدود ۱۰۰۰ نفر کارگر ایرانی به کار گرفته شدند (بیات، ۱۳۷۳: ۱۵۰). محل احداث پایگاه در قریه خور خلیل و در مکانی به نام مُخیرج بوده است (ساکما، سند شناسه ۲۹۳/۱۳۰۸۲۴، برگ ۵۵).

۳. قرارداد حفاظت و حراست

شرکت نفت پس از تأسیس پایگاه بارانداز خود در گناوه و به جهت پشتیبانی از عملیات حفاری در منطقه دشت قیر، وسایل و تجهیزات زیادی را به این پایگاه منتقل کرد. مدیران شرکت نفت، طبق رویه‌ای که در دیگر نقاط نفت‌خیز داشت، وظیفه حراست از شرکت را به نیروهای محلی واگذار کرد؛ بنابراین ضمن استخدام اله کرم خان، قراردادی را برای حفاظت و حراست از تجهیزات شرکت با او منعقد کرد. حقوقی که بابت این قرارداد ماهیانه به او پرداخت می‌کرد، یک‌صد تومان بوده است (عباسی، ۱۳۷۹: ۵۵-۵۴). اله کرم خان امنیت این محل را از طریق شاه‌بندر خور خلیل، به نام ملا محمد فرزند ملا اسماعیل، با تعداد پنج نفر تفنگچی تأمین می‌کرد. بر طبق گزارش مأمور امنیه گناوه در سال ۱۳۱۰ ش/۱۹۳۱ م، اله کرم خان توانست چنان امنیت آن مکان را برقرار کند که او در مأموریت خود، مبنی بر کسب خبر از فعالیت‌های شرکت، ناکام ماند و تقاضای برکناری اله کرم خان را به رئیس نظمیّه بوشهر ارسال کرد.

شایان ذکر است که رضاشاه در سفر به گناوه در سال ۱۳۱۰ ش/۱۹۳۱ م، در همین محل شرکت، اله کرم خان را دستگیر و به همراه خود از طریق دریا منتقل می‌کند و با وجود تقاضای همراهان خان از رئیس شرکت برای آزادی او، از این کار اجتناب می‌کند و بیان می‌دارد که نمی‌تواند در امورات مربوط به دولت ایران دخالت کند (حمیدی، ۱۳۸۱: ۶۷). این در حالی بود که اله کرم خان در این زمان، از مستخدمان و کارکنان شرکت در گناوه بوده است.

۴. احداث فرودگاه در بندر گناوه

یکی دیگر از مراوده‌های شرکت نفت با حیدرخان حیات داودی، تقاضای خرید قطعه زمینی در روستای

گشویی، حدفاصل بندر ریگ و در نزدیکی تأسیسات این شرکت در قریه خور خلیل و به منظور ساخت فرودگاه بوده است. اگرچه احتمالاً این قرارداد در زمان حیدرخان به سرانجام نمی‌رسد و شرکت درخواست واگذاری زمین را در تاریخ ۴ مرداد ۱۳۱۶ ش به میزان ۹۱/۸۳۳ هکتار به وزارت مالیه اداره امتیازات نفت ارسال می‌کند و پس از استعلام و صدور مجوز از طریق وزارت جنگ، هیئت وزیران اختصاص زمین مذکور به شرکت نفت ایران و انگلیس را در تاریخ ۱۱ مهرماه ۱۳۱۷ ش، تصویب می‌کند (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۴۵۷۲، برگ ۳۷). در تاریخ ۸ آبان ماه ۱۳۱۷ ش، رئیس اداره امتیازات نفت به اداره دارایی بوشهر برای ارزیابی و تعیین بهای زمین برای واگذاری آن به شرکت نفت دستور می‌دهد تا پس از ارزیابی و تحویل، بهای دریافتی را در صندوق اسناد و املاک محل نگه دارد تا بعد از مشخص شدن وضعیت مالکیت اراضی مذکور، وجه آن به ذی‌حق پرداخت شود (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۴۵۷۲، برگ‌های ۱۸، ۲۹).

چندی بعد و در تاریخ ۱۲ آذرماه ۱۳۱۷ ش/۳ دسامبر ۱۹۳۸ م، احمدی پیشکار دارایی استان هفتم، طی نامه‌ای به وزارت دارایی، پیروی درخواست اله کرم خان درباره نتیجه استعلام خود در رابطه با مالکیت اراضی مذکور، که از دارایی بوشهر استعلام می‌کند، نتیجه را چنین اعلام می‌دارد: «مراتب از دارایی بوشهر استعلام، دارایی بوشهر نیز جریان امر را از گمرک و دارایی دیلم و ریگ توضیح خواسته که پاسخ واصله حاکی است مشارالیه در مطالبه خود ذی‌حق و اراضی ساحلی ملک اله کرم حیات داودی است» (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۴۵۷۲، برگ ۲۲).

چند روز پس از تحویل اراضی نود و یک هکتاری درخواست‌شده، این شرکت مجدداً در مورخه ۲۱ آبان

۱۳۱۷ش/ ۱۲ نوامبر ۱۹۳۸م درخواست جدیدی را مبنی بر واگذاری ۳۴/۶۴۷ هکتار دیگر برای عملیات خود از اداره امتیازات وزارت دارایی در تهران درخواست می‌کند (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۴۵۷۲، برگ‌های ۲۴، ۲۵، ۲۷).

موضوع درخور توجه در رابطه با درخواست‌های شرکت نفت، بازدید میدانی شجاعی، رئیس گمرک و مالیه بخش ریگ و دیلم، از اراضی مذکور و گزارش او به اداره مالیه بوشهر است. او در انتهای گزارش خود چنین می‌نویسد: «در خاتمه برای مزید اطلاع عرضه می‌دارد که کلیه اراضی مندرجه در بند یک صورت ضمیمه (مرکز شرکت در کنار خور) و فرودگاه هواپیماها و جاده‌ها از اول ورود شرکت به گناوه، تقریباً از سال ۱۲۹۸ [ش] الی کنون مورد استفاده بوده و هست و قسمت زیادی از ۳۰/۹۷۱ هکتار زمین مرکز گناوه در زیربنای انبار و کارخانجات مقدماتی حمل و نقل شرکت، تلگراف بی‌سیم و غیره می‌باشد. چگونگی شرکت اکنون (سال ۱۳۱۶ش) تمنای بر واگذاری آن را می‌نماید؟ بسته به بازجویی از طرف مقامات عالی مالی است» (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۴۵۷۲، برگ ۶۵). همان‌گونه که بیان شد، شرکت در سال ۱۳۱۰ش/ ۱۹۳۱م نیز درخواست زمین را برای احداث فرودگاه در محل مذکور داده بود که حیدرخان حیات داودی طی نامه‌ای به مسئول امنیه گناوه با استناد به قانون لیلیه ۲۰ اسفندماه ۱۳۰۶، مالکیت اراضی مذکور را متعلق به خود اعلام داشته است (ساکما، سند شناسه ۳۵۵/۱۶۳، برگ ۲).

نکته تأمل‌شدنی درباره قراردادهای فوق، این است که شرکت نفت ایران و انگلیس، چندین سال در اراضی فوق مشغول فعالیت بوده و با ضابطان این محل قراردادهایی را امضا کرده‌اند، ولی مجدداً و در زمانی که مالکان و ضابطان این محل گرفتار و تبعید

می‌شوند، دوباره تقاضای همین اراضی را از دولت ایران می‌کند. نکته دیگر اینکه شرکت از ابتدای فعالیت خود، حدود سال ۱۳۰۰ش/ ۱۹۲۱م در این منطقه، مال‌الاجاره و هزینه خرید این زمین‌ها را به حیات داودی‌ها پرداخت نکرده است؛ زیرا در سال ۱۳۱۸ش/ ۱۹۳۹م، اله کرم خان از استانداری استان هفتم درخواست می‌کند تا مال‌الاجاره هجده‌ساله محل احداث شرکت را در گناوه برایش اخذ کنند (ساکما، سند شناسه ۲۹۳/۱۸۰۱۸، برگ‌های ۲۴، ۲۳، ۵۲)، ولی در این تاریخ (سال ۱۳۱۸)، بلوک حیات داود و مضافات آن به‌عنوان خالصه دولتی اعلام و ضبط و مالکان آن خلع ید می‌شوند و مشخص نیست که درنهایت با توجه به درخواست‌های جدید شرکت، هزینه‌های فعالیت هجده‌ساله شرکت چه می‌شود.

مناقشه درباره مالکیت جزایر خارک و خارگو

یکی از چالش‌برانگیزترین مباحث در دوره پهلوی، مسئله مالکیت املاک و اراضی خوانین بوده است. رضاشاه پس از تثبیت حکومتش در ایران، خود دست به جمع‌آوری املاک و مستغلات زیادی زد (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۱۹۰)، به‌طوری که برای مدیریت آنها، اداره مستقلی را با همین نام تأسیس کرد. تا آن زمان، اصولاً املاک در ایران بر چهار دسته بوده است که عبارت‌اند از: «املاک شاهی» که به نام خالصه یا دیوانی معروف‌اند، «تیول» که از جانب دولت به برخی از افراد و یا صاحب‌منصبان داده می‌شد، «اوقاف» یا همان زمین‌های وقفی و «املاک خصوصی و یا اربابی» که از طریق ارث، خریداری، اهدای همایونی و یا احیاکردن زمین به دست می‌آمد (کرزن، ۱۳۴۹: ۵۶۰). در لیلۀ ۲۰ اسفندماه سال ۱۳۰۶ش، مجلس به ریاست حسین پیرنیا، قانون «مالیات خالصجات انتقالی» را تصویب کرد. به موجب ماده اول این

قانون، «خالصه انتقالی، املاکی است که از سال ۱۳۰۰ قمری به این طرف، در تصرف دولت بوده و بعد به تصرف اشخاص درآمده است. املاک مزبور در صورت داشتن یکی از شرایط ذیل، ملک مالکان خصوصی، که فعلاً متصرف‌اند، شناخته می‌شود و از حیث مالیات، تابع مقررات این قانون خواهند بود: الف) خالصجاتی که متصرفان آن، اسناد رسمی دفتر شده باشند؛ ب) خالصجاتی که تا تاریخ اول بهمن ۱۳۰۶ شمسی، دولت و متصرف، انتقالی بودن آن را تصدیق کرده باشند؛ ج) خالصجاتی که تا این تاریخ سی سال در تصرف اشخاص بوده است، اعم از اینکه دولت مورد تعرض و مداخله واقع شده و یا نشده باشد؛ د) خالصجاتی که بیست سال بدون تعرض و مداخله از طرف دولت در تصرف اشخاص بوده است» (قانون مالیات خالصجات انتقالی مصوب لیلۀ ۲۰ اسفندماه ۱۳۰۶ شمسی - مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی).

در ماده دوم این قانون، اشاره شده است که در صورت بروز اختلاف بین دولت و متصرفان ملک، برای رفع اختلاف از طریق حکمیت عمل خواهد شد. «ضمناً تصمیم هیئت حکمیت به اکثریت برای طرفین قاطع و غیر قابل اعتراض خواهد بود» (همان). پس از تصویب این قانون، دولت زمین‌داران مناطق مختلف را به ثبت زمین‌های خود از طریق اداره ثبت املاک تشویق کرد (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۱۸۶). خوانین حیات داودی نیز اگرچه از سال ۱۳۱۱ش/۱۹۳۲م در تبعید به سر می‌بردند، در صدد ثبت بلوک حیات داود، رودحله و جزایر خارک و خارگو برآمدند که آن را ملک موروثی و متصرفی خود قلمداد می‌کردند.

در سال ۱۳۱۳ش/۱۹۳۴م، شخصی به نام اسفرجانی، ممیزی وزارت دارایی، به منظور بررسی وضعیت املاک و اراضی ساحلی، از جمله بلوکات

لیراوی، حیات داود، رودحله، انگالی به این مناطق اعزام می‌شود. او پس از بررسی میدانی خود و مطالعه اسناد و مدارک مالیاتی این مناطق، حیات داود و دیگر بلوکات را مظنون به خالصگی تشخیص نمی‌دهد و آن را اربابی اعلام می‌دارد (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۲۵۲۴۸، برگ‌های ۳۲، ۳۱). از طرفی به دلیل بروز اختلاف بر سر خالصگی رودحله بین دولت و حیات داودی‌ها، موضوع به شورای حکمیت بوشهر ارجاع داده می‌شود. این مسئله پس از بررسی هیئت حکم، در تاریخ ۱۷ مهر ۱۳۱۴ش به اتفاق آراء، رأی به اربابی بودن رودحله به نفع حیات داودی‌ها داده می‌شود (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۲۵۲۴۸، برگ‌های ۱۵، ۱۴، ۸).

اما چالش بر سر اراضی حیات داود و جزایر خارک و خارگو، زمانی آغاز می‌شود که شرکت نفت ایران و انگلیس در اواسط سال ۱۳۱۶ش/۱۹۳۷م، تقاضای واگذاری قسمتی از اراضی گناوه را برای انجام فعالیت‌های خود ارائه می‌کند. همین امر موجب می‌شود تا بحث بر سر خالصه و یا اربابی بودن حیات داود و خارک پیش آید؛ زیرا اله کرم خان طی درخواست‌هایی از شرکت نفت ایران و انگلیس و استانداری استان هفتم، علاوه بر اینکه خواستار پرداخت مال‌الاجاره هجده ساله اراضی استفاده‌شده شرکت در گناوه شده بود، این مناطق را جزء املاک متصرفی و موروثی خود قلمداد می‌کند.

خوانین حیات داودی با ارائه مستندات خود از جمله فرمان رجب سال ۱۳۱۰ه.ق ناصرالدین شاه قاجار که در ازای پیشکش صدعدد اشرفی توسط خانعلی خان حیات داودی، بلوک حیات داود، رودحله و خارک را ملک موروثی و اربابی او اعلام و مالیات آن را به مبلغ هفت هزار و سیصد و چهل تومان تعیین می‌کند که همه ساله باید به دیوان قدر اعلی پرداخت کند (ساکما، سند شناسه ۲۹۳/۱۸۰۱۸،

برگ ۴۶) و صلح‌نامه‌ای که خانعلی خان حیات داودی در سال ۱۳۱۳ ه. ق/ ۱۸۹۵ م به منظور تقسیم اراضی فوق، بین خود و فرزندانش برقرار می‌کند (ساکما، سند شناسه ۲۹۳/۱۸۰۱۸، برگ ۴۷) و مفصلاً حساب‌های مالیاتی راجع به پرداخت حقوق دیوانی این مناطق را به وزارت مالیه و دارایی وقت ارائه می‌کنند.

پس از گذشت مدتی بحث و جدل، دولت با استناد به فرمان دهم ذی‌الحجه ۱۳۲۰ ه. ق/ ۱۰ مارس ۱۹۰۳ م مظفرالدین شاه قاجار، مبنی بر اینکه «مکرر امر و مقرر فرموده‌ایم از بابت بنادر هرکس تیول و یا فرمان ملکیت صادر کرده باشد، تماماً تدلیس و اشتباه و غلط است، همه را به حالت سابق برگردانده و کسی حق ندارد از بابت آن، خالصجات فرمان ملکیت و یا فرمان تیول عنوان نماید» (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۴۶۷۷۶، برگ ۲۸) و همچنین وجودنداشتن هرگونه سابقه‌ای از این موضوع در دفاتر نادری، ناصری و محمدشاهی که برای شناسایی املاک خالصه به آنها رجوع می‌شود (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۴۶۷۷۶، برگ‌های ۳۵، ۳۶، ۳۷) و با توجه به اهمیت جزایر مذکور، از دیدگاه اقتصادی و نظامی و به خصوص حسب‌الامر اعلی حضرت همایونی، که نباید این گونه املاک در دست غیر دولت باشد، دستور به خالصه‌بودن آنها را صادر می‌کند (ساکما، سند شناسه ۲۴۰/۱۰۰۲۴۵، برگ ۴).

اله کرم خان به این موضوع اعتراض می‌کند. او طی نامه‌ای به استانداری استان هفتم، به سوابق مالکیت خاندان خود بر خارک از دوره زند و در زمان میرعلی خان استناد می‌کند و درخواست دارد تا در صورتی که این مناطق مورد نیاز دولت باشند، آن را در قبال املاکی در استان هفتم تعویض کند (ساکما، سند شناسه ۲۹۳/۱۸۰۱۸، برگ ۵۵). این موضوع یعنی پیرنیا، استاندار وقت فارس، طی نامه‌ای درخواست

تعویض جزایر را به دفتر مخصوص شاهنشاهی ارسال می‌کند و ضمن اشاره به مالکیت آنها بر این مناطق، به واسطه فقر و تنگدستی، «مالکین واقعی» آنجا و «محض سلامتی ذات مقدس اعلی حضرت همایون شاهنشاهی»، هرجا که صلاح باشد، به معوض داده می‌شود (ساکما، سند شناسه ۲۹۳/۱۸۰۱۸، برگ ۳۳). در نهایت کلیه این درخواست‌ها از جانب مقامات دولتی بی‌پاسخ می‌ماند و به مسئولان مربوطه در مالیه بوشهر و بندر ریگ دستور داده می‌شود تا از ضابطان و مالکان این محل، خلع ید و رفع تصرف انجام شود (ساکما، سند شناسه ۲۳۰/۲۷۶۷، برگ ۲۳۰). این مسئله تا جایی پیش می‌رود که حتی از فروش آهن قراضه‌های راه آهن خارک، که شرکت بعد از جنگ به عنوان انعام به حیدرخان داده بود، جلوگیری به عمل می‌آید؛ زیرا خارک و کلیه املاک و اموال موجود در آن، به عنوان خالصه دولتی ثبت و ضبط شدند (ساکما، سند شناسه ۲۳۰/۲۷۶۷، برگ‌های ۱۴۹، ۱۴۸).

نتیجه

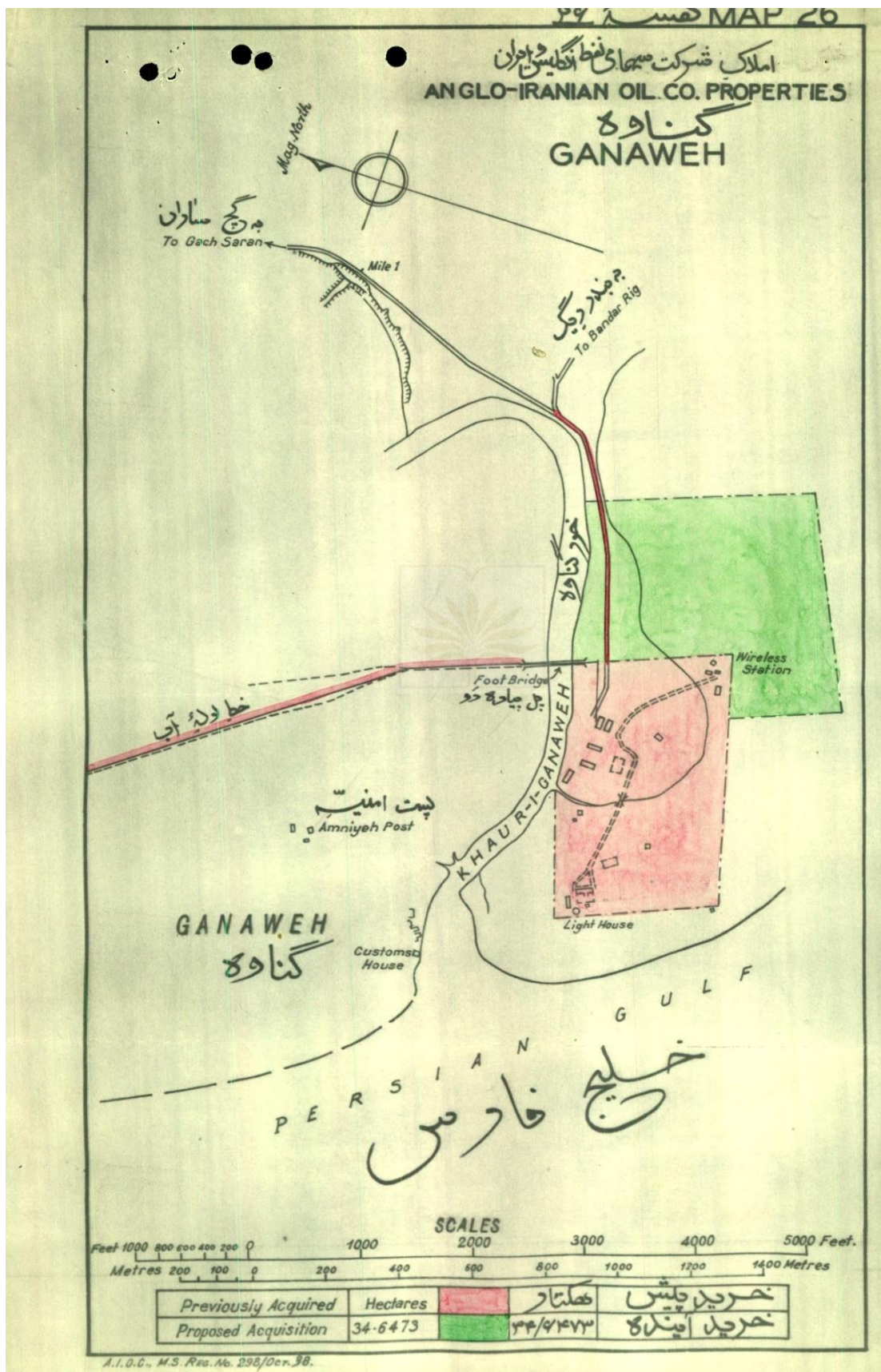
شرکت نفت ایران و انگلیس از ابتدای شروع فعالیت‌هایش در ایران، همواره این موضوع را مطرح می‌داشت که دولت ایران وظایف خود را در قبال تأمین و حفاظت از اموال شرکت و کارکنان آن، به نحو احسن انجام نداده است؛ بنابراین با همین استدلال وارد داد و ستد با خوانین و مالکان اراضی نفت‌خیز، به خصوص حیات داودی‌ها شدند. گفتنی است که قرارگیری قلمرو حکمرانی خوانین حیات داودی در محدوده عملیاتی شرکت، به عقد قراردادهای متعددی مابین آنها منجر شد، همانند خوانین بختیاری و شیوخ بنی کعب. همین امر برای سران خوانین حیات داودی منافع زیادی داشت،

به‌طوری که آنها را از نظر اقتصادی و داشتن پشتوانه سیاسی نسبت به دیگر حکمرانان ساحلی خلیج فارس، در موضع برتری قرار داد.

اما رویدادها و تحولات بین‌المللی، به‌ویژه پس از پایان جنگ جهانی اول از یک طرف و نیاز روزافزون دولت انگلیس به منابع انرژی و نفت ایران از طرف دیگر، در کنار چالش‌های عدیده‌ای که بر سر بهره‌برداری از این منابع در طول جنگ برای آنها حادث شد، آنان را به این امر واقف کرد که برای دستیابی به منافع کلان خود در ایران، نمی‌توانند همانند سابق با تکیه صرف بر حکومت‌های کوچک محلی و تحت‌الحمایه قرار دادن آنها، به این مهم دست یابند؛ بنابراین در ابتدا سعی کردند با شیوه‌ای کم‌هزینه‌تر و با انعقاد یک قرارداد همه‌جانبه، تسلط خود را بر تمامی شئون دولت ایران بگسترانند که به‌علت ناکامی در این کار، به سمت و سوی کمک به تغییر دولت در ایران از طریق کودتا و درنهایت براندازی حکومت ملوک‌الطوایفی قاجاریه و روی کار آمدن حکومت متمرکز پهلوی برآمدند.

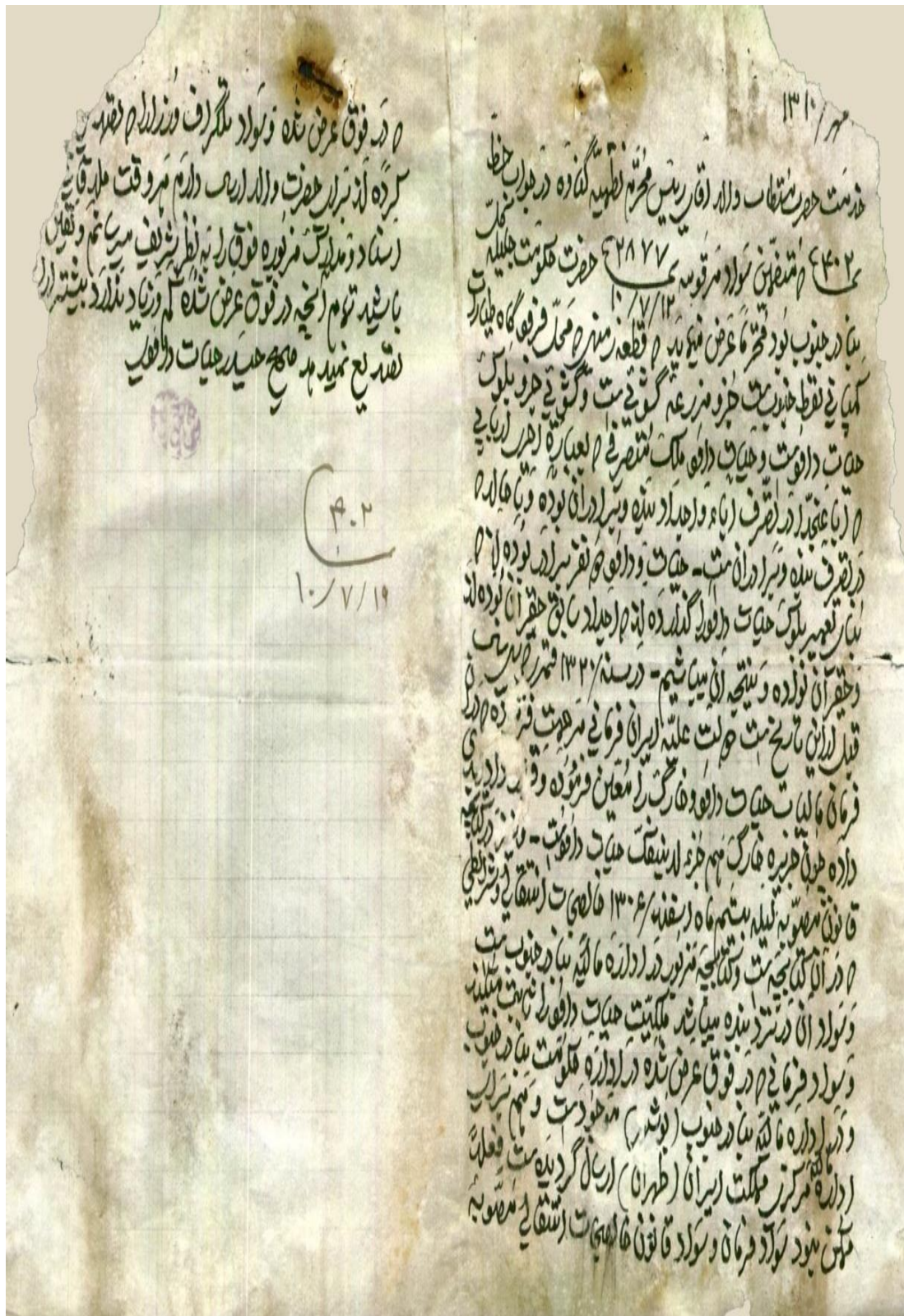
با کودتای رضاشاه و حوادث بعد از آن، مسئله خوانین برای انگلیس به حاشیه رانده شد و این

مسئله، حمایت و ارتباط با آنها را اندک‌اندک کنار گذاشت. در ضمن، خلأ حضورنداشتن خوانین را با روی کار آمدن دولت اقتدارگرا پر کرد؛ بنابراین پس از کودتای سال ۱۲۹۹ش/۱۹۲۱م و پس از آن، تشکیل حکومت اقتدارگرای پهلوی، با الغای امتیازنامه داری و عقد قرارداد جدید در سال ۱۳۱۲ش/۱۹۳۳م، شرکت با خواست دولت ایران، کلیه ارتباطات خود را با خوانین در نقاط مختلف، از جمله با حیات داودی قطع کرد. این امر سبب شد تا خوانین حیات داودی با از دست دادن پشتوانه سیاسی خود، در صدد حفظ منافع اقتصادی‌شان از طریق ثبت اموال و اراضی خود در سطح بلوک حیات داود و جزیره خارک برآیند. اقدامات آنها با سیاست‌های رضاشاه، که در پی برچیدن حکومت‌های ملوک‌الطوایفی از طریق محدودسازی و خلع ید از آنها بود، همخوانی چندانی نداشت. همین امر درنهایت به احضار و دستگیری حیدرخان و فرزندش اله کرم خان و تبعید آنها به شیراز منجر شد. در زمان تبعید و پس از فوت حیدرخان در سال ۱۳۱۳ش، تمامی اموال و اموال آنها در خارک و حیات داود مصادره و به‌عنوان اراضی خالصه دولتی ثبت و ضبط شد.

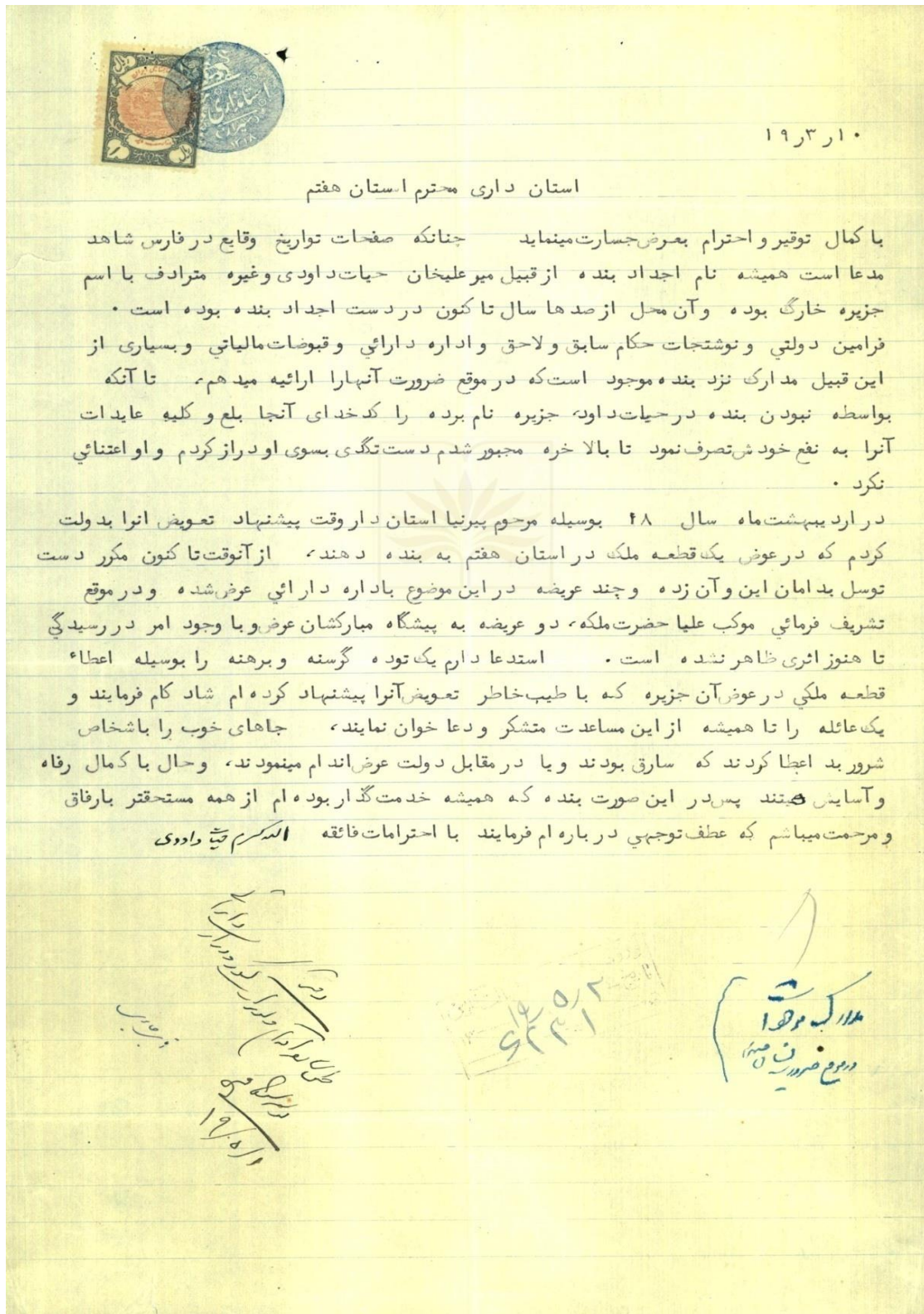
نقشه ۱: سند شناسه ۴۵۷۲ / ۲۴۰، تأسیسات شرکت نفت ایران و انگلیس در گناوه

ID document1. 240/4572, Anglo-Iranian oil Company facilities in genave

سند ۱: سند شناسه ۳۵۵/۱۶۳، نامه حیدرخان حیات داودی در پاسخ به استعلام نظیمة گناوه درباره مالکیت محل فرودگاه گناوه

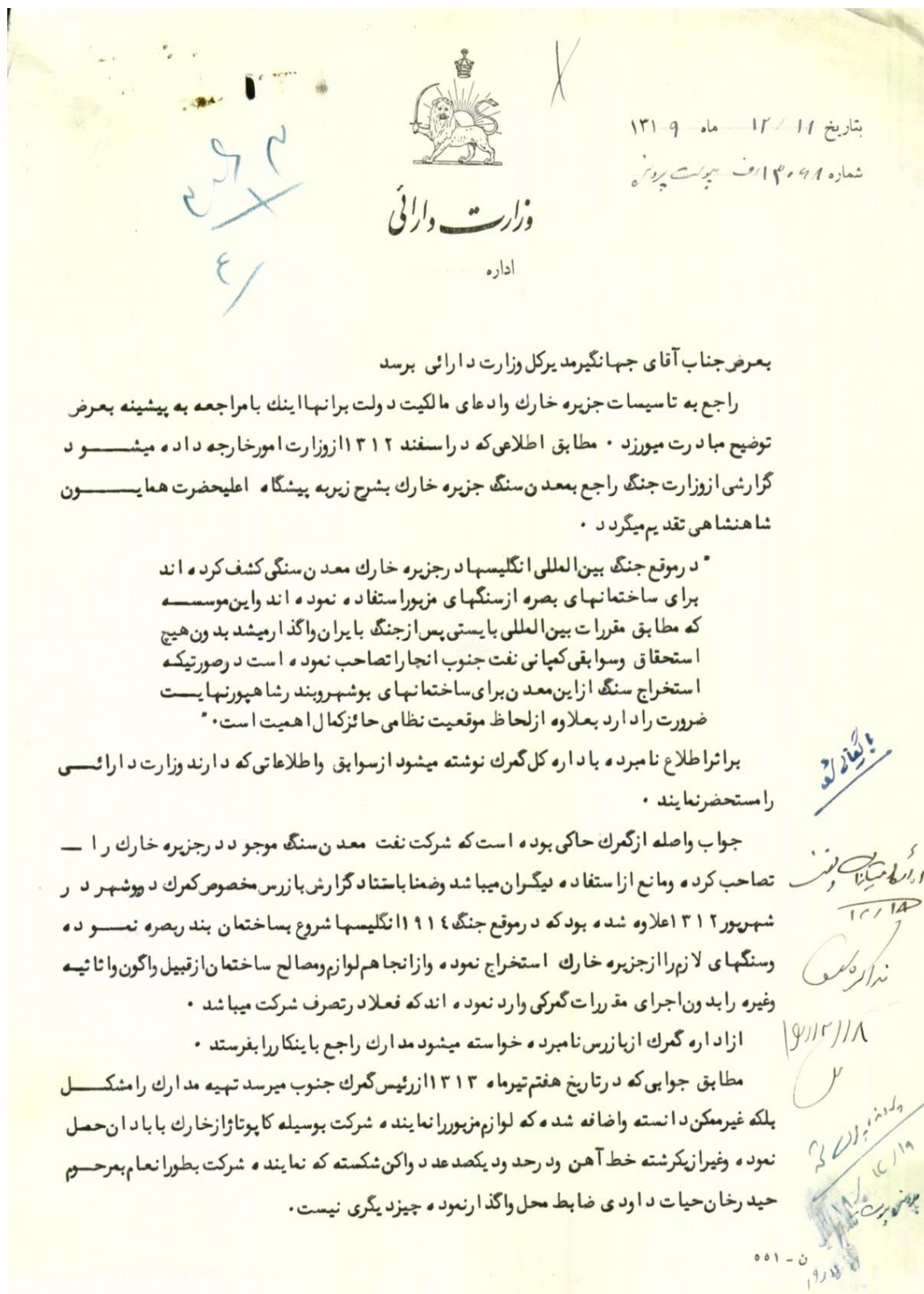
document 1: ID document 355/163, Haider khan Hayat Davodi's letter in response to nazmia Ganaveh's inquiry about the ownership of Ganaveh airpor

سند ۲: سند شناسه ۲۹۳/۱۸۰۱۸، نامه اله کرم خان حیات داودی به استانداری استان هفتم درباره مالکیت جزیره خارگ

Document 2: ID document 293/18018, The letter of Alah Karam Khan Hayat Davoudi to the seventh governor about the ownership of Kharg Island

Document 4 ; ID document 293/18018,Khan Ali Khan Hayat Davodi peace Agreement{Division of Hayat Davod block}

سند: سند شناسه ۲۴۰/۱۶۵۹۷، نامه رئیس اداره امتیازات، نفت و درآمدن معادن درباره تأسیسات جزیره خارک

Document 5: ID document 240/16597, The letter of the head of the oil Privileges and Mines Department about the Kharg island facilities

تاریخ ماه ۱۳۱
شماره

وزارت وراثی

اداره - ۲ -

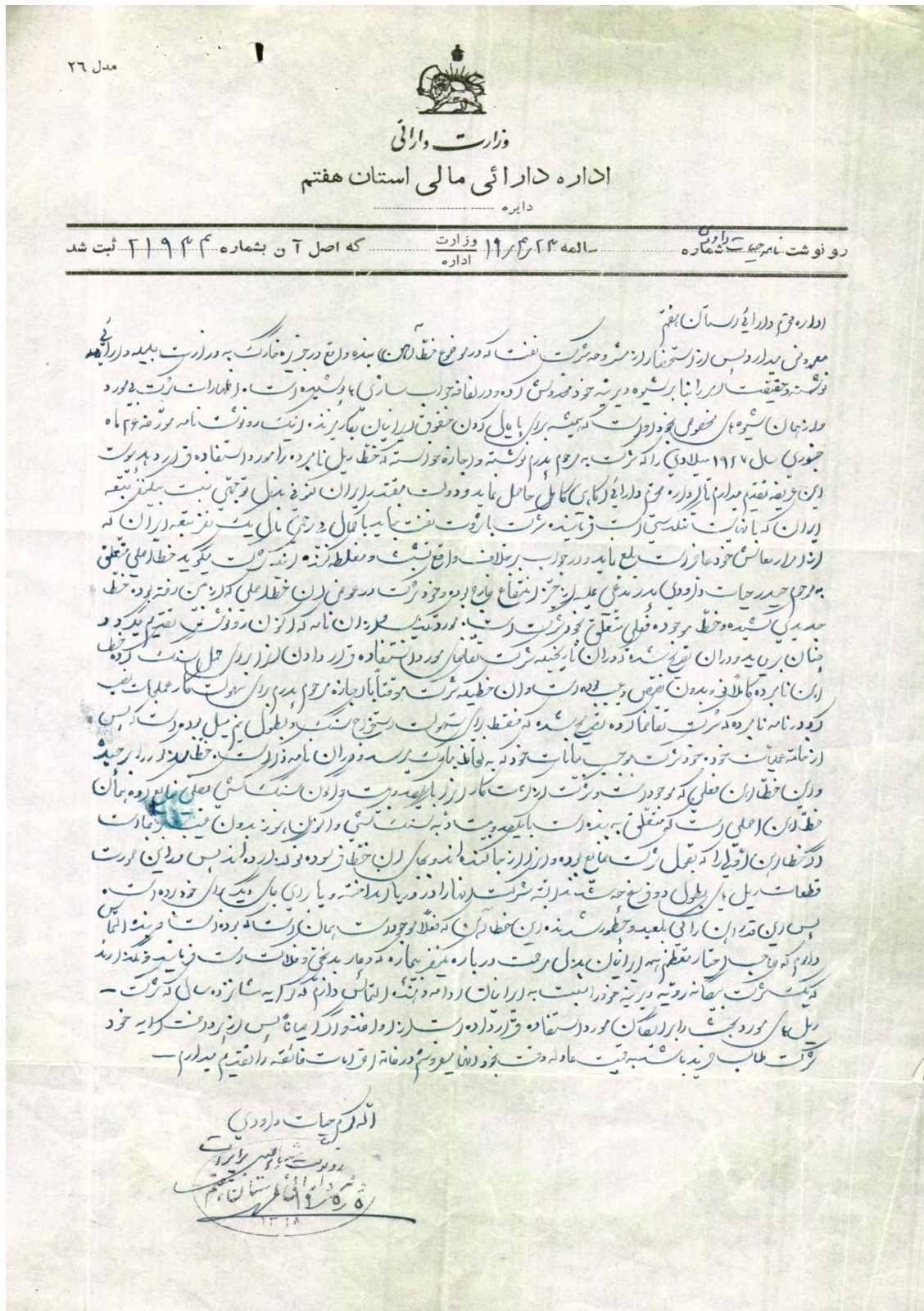
راجع باستخراج سنگ از جزیره اینطور جواب داد و میشود که شرکت بموجب قسمت اخیر ماده ۲۴ قرارداد مجاز باستخراج و استفاده از آن میباشد و در قسمت ادعای برماشین آلات و لوازم مذکور در فوق هم اگر نتوانند مدارک مثبتی در این باب بدست آورند ارسال شود تا تصمیم مقتضی اتخاذ شود .
از اداره کل گمرک هم چون تهیه مدرک غیر ممکن بود جوابی تاکنون نرسیده و موضوع دیگر تعقیب نمیشود .

بهر حال چون همانطور که در گزارش شماره ۱۲۶۶۱ بتاريخ دهم اسفند ۱۳۱۹ بعرض رسید ، مطابق اظهار شرکت از آن خط آهن چیزی بهیچ شکل باقی نمانده و تمام لوازم آنرا شرکت تعویض و کسار گذاشته و از جمله دارائی خود میداند .

با این حال اگر میفرمایند که دایر بادهای مالکیت دولت بر آن خط آهن موهوم شرحی بشرکت نوشته شود امر مبارک را ابلاغ فرمایند تا اطاعت شود . ح

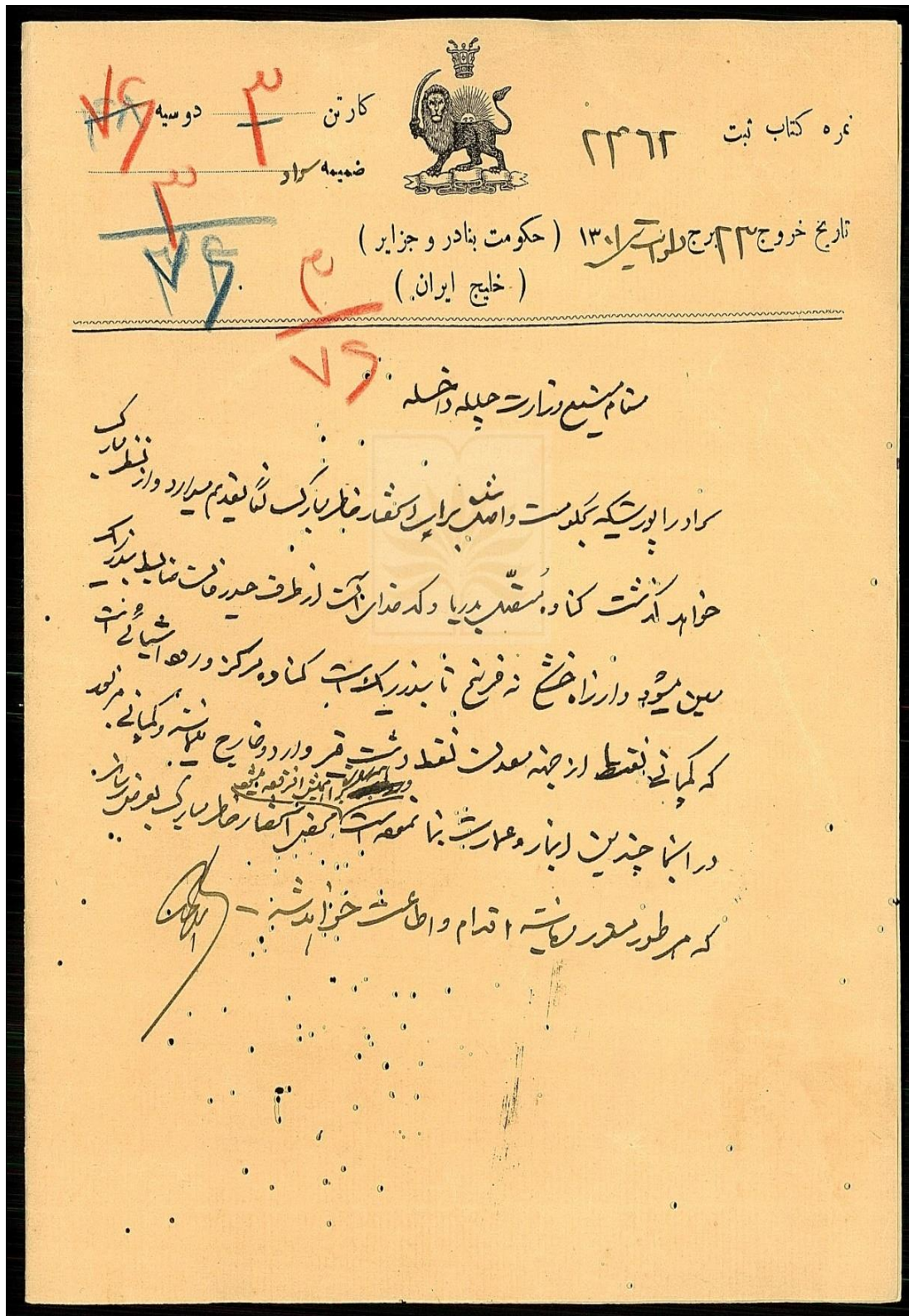
رئیس اداره امتیازات و نفت و درآمد معادن - فتح الله نفیسی

ن - ۵۵۹

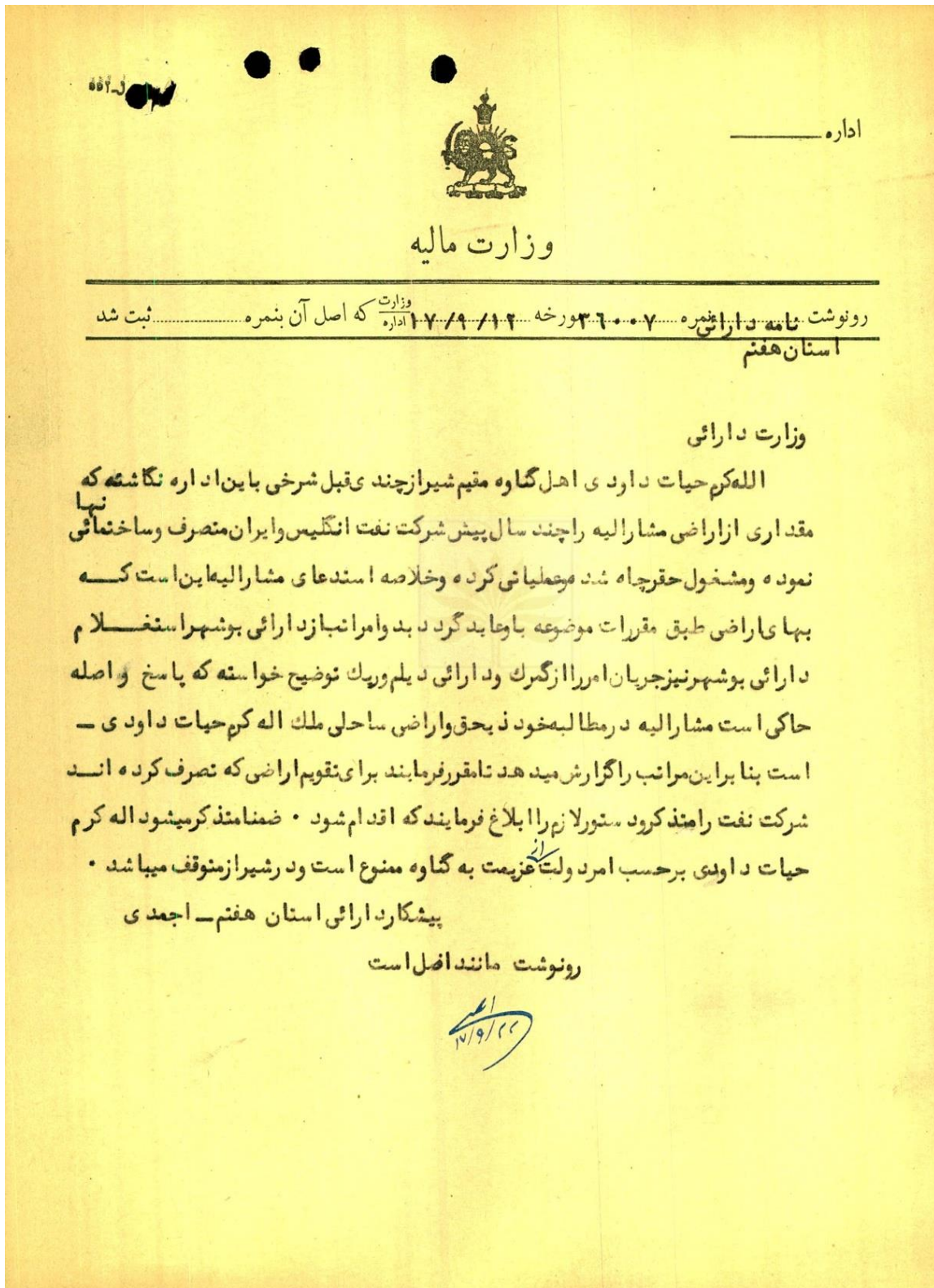
سند ۶: سند شناسه ۲۹۳/۱۸۰۱۸، رونوشت نامه اله کرم خان حیات داودی به اداره دارایی استان هفتم

Document 6: ID document 293/18018, copy of Alah karam Khan Hayat Davodi's letter to the seventh province

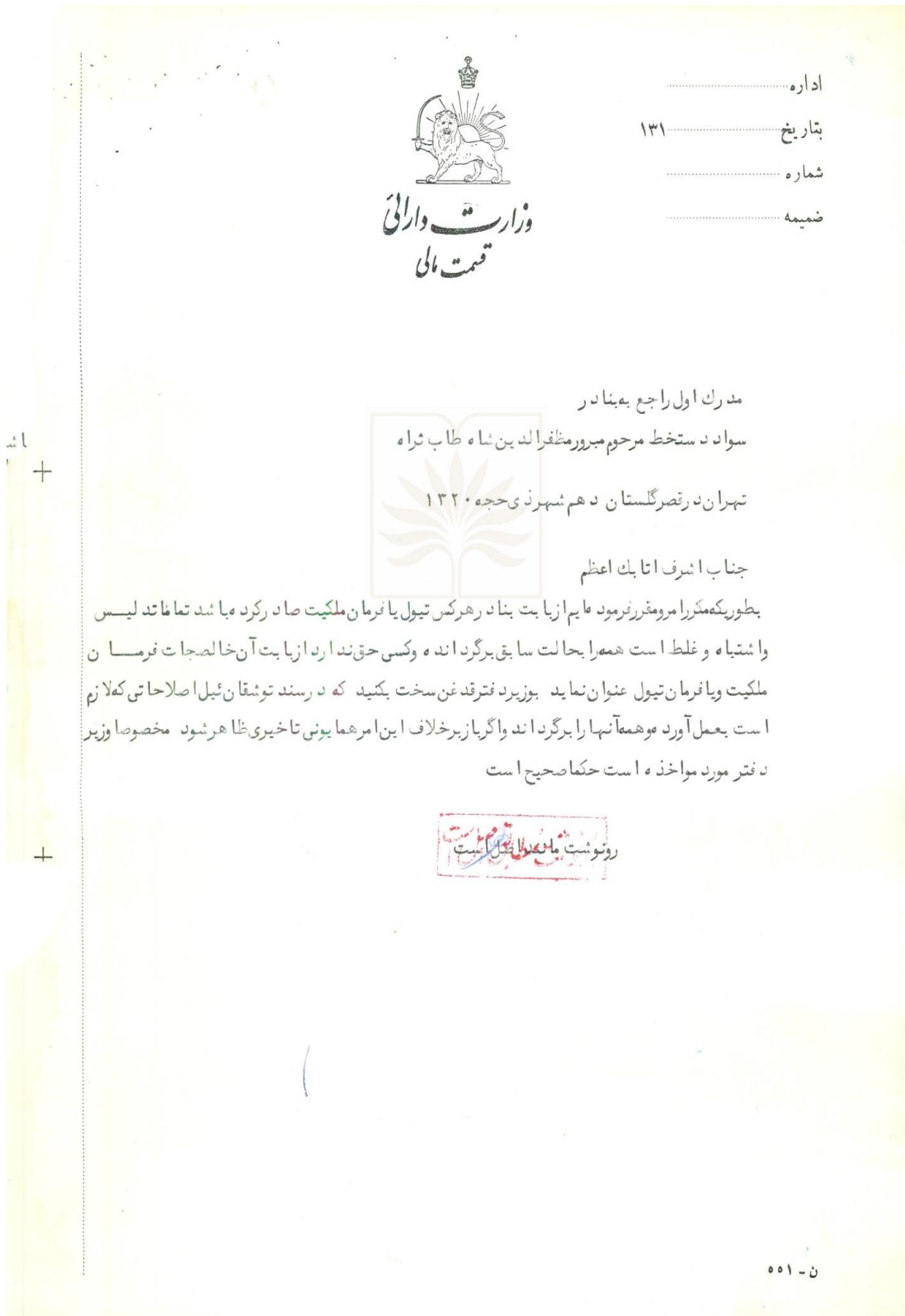
سند ۷: سند شناسه ۲۹۳/۱۳۰۸۲۴، گزارش حکومت بنادر و جزایر به وزارت داخله دربارهٔ اکتشاف نفت در دشت قیر

Document 7: ID document 293/130824, The report of the administration of ports of the islands to the Ministry of Interior about oil exploration in the Qir plain

سند ۸: سند شناسه ۴۵۷۲ / ۲۴۰، نامه دارایی استان هفتم به وزارت دارایی درباره مالکیت اله کرم خان بر اراضی ساحلی گناوه

Document 8: ID document 240/4572, Letter from the 7th Province regarding the ownership of Alah Karam Khan on the coastal lands of Ganaveh

سند ۹: سند شناسه ۲۴۰/۴۶۷۷۶، سواد دستخط مظفرالدین شاه قاجار درباره لغو مالکیت خصوصی بنادر

Document 9: ID document 240/46776, Handwritten copy of Naser al-Din Shah Qajar about the abolition of private ownership of ports

وزارت مالیه

اداره
روزنامه
سواد

مورخه ۱۳۱۶/۱۱/۱۵

نمرة ٢١٥٤

ادارہ عالمی نوٹس

مهر و نگاراف شماره ۲۱۱۷ مورخه ۷ صحن ۱۳۱۴۱۳۱ دفتر یک به امر تیه نگاراف شماره ۱۵۱۷۹ آن از راه مهر و نگاراف -
۱۶/۱۱/۱۰

۱- که بر طبق مذاکراتی که قبلاً با ناسیدگان نوشته گشت سه من نفست بعد از آمدن به روز ۲۰ شهریور ۱۹۳۱ مطابق با پیشینه

دوم شهری ماه ۱۳۱۶ در کنگره حضور همسر بنیاد و این همی موضوع غنائی گشت و سرگرم باز دیدند -

۲- انتخاب فرهنگ از نوعیت مدرن و علمی موضوع بحث با دقت نظر گرفتن نکات لازم از قیاس با سایر یاداثر همچون که با نهای

نمانده گان کشته شدت نیز رسیدند و آنگاه قدم سید ارد -

۳۔ در مجموع ارز با جزیمن می مغز و چون نهانیدگان فرا می کشد که از کجی ران اظهار داشته که با نهان بازه

دوازده در موضوع ~~مختص~~ جانورین ذواتی نهانید (ضایحه) در آردن مله سگات در تیره ۱ - مله سگات غیر مایه و زیر

آن نهانیدگان شکرکت امضا بر نهانند) از اراد ما به زمین های سود دیکش خودداری گردید -

۱- اگر به قیمت عظیم و اکثر منتهای مورد کثرت خوره زار کم فروری و ماسر است اگر وزارت مالیه ماکدست

که کرم و مایه نوازی حیات و احمی را که فطرت در شیر از زنده به دست من حیات و احوال را من متعلق بانها و الله فاعلم حاکم است

د. رفیقه برای نزد اهل عرصه می‌آورد که علی‌اراض منه ربه در نتیجه اسرار قمر (مکمل زکات در کنار خود)

وفرو د کاہ ہا اچھا دستیہ ۲ و ص ۱۱۱ ۳ از اول و روشہ کہت کہن و تفری از مال ۱۲۹۱ کنڈن

مورد اعتقاد مجبور نیست و از ۱۷۹۴/۳۰ مکن زمین مرکز کند و در زیر بناهای انبار و کارخانه است

نقد حاج محمد و نصر شد که تامل و کلاف چه نیم غریبه غیر بداند - و چگونه شد که اکنون نشانی بر کداری آنرا ننهاد

منہ را از مٹنے از طرف مقامات مایہ است۔ زبیر کو کہ وہ مایہ بخیر ربیب و یلم۔ فیج عمر

از دانش و نوشته ها ما را که در - در دهر و کجای گزینی ما را که نوشته در انچه

۱۲-ج

سند ۱۰: سند شناسه ۴۵۷۲ / ۲۴۰، رونوشت نامه رئیس گمرک و مالیہ بندر ریگ و دیلم دربارهٔ ارزیابی تأسیسات شرکت نفت

در گناوه

Document 10: ID document 240/4572, Copy of letter from the director of customs and finance of Rig and Dilam port regarding the assessment of the oil company's facilities in Ganaveh

منابع و مآخذ

الف. کتاب‌ها و مقالات

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی، تهران: نشر نی.
- ایزدپناه، حمید (۱۳۵۰)، *آثار باستانی و تاریخی لرستان*، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- افوخته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌اله (۱۳۵۰)، *نقاوه الآثار*، به کوشش احسان اشراقی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابطحی فروشانی، سید علیرضا (۱۳۷۹)، «بختیاری‌ها و مسئله نفت، روابط بختیاری‌ها و شرکت نفت ایران و انگلیس»، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
- ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۵۰)، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، زیر نظر ایرج افشار سیستانی، تهران: امیرکبیر.
- جنگ جهانی اول در جنوب ایران (گزارش‌های سالانه کنسولگری بریتانیا در بوشهر) (۱۳۷۳)، ترجمه کاوه بیات، بوشهر: چاپ علوی.
- خلیفه‌زاده، علیرضا، علیصوفی، علیرضا (۱۳۹۹)، «بررسی علل شکل‌گیری بنادر بوشهر، دیلم و ریگ در دوره صفوی»، *مطالعات تاریخ اسلام*، (۴۴)، ۳۳-۶۴.
- حمیدی، سید جعفر (۱۳۸۱)، *بندر ریگ*، تهران: انتشارات پرشکوه.
- حیات داوودی، اله کرم (۱۲۹۴)، *رساله شش فصل*، بوشهر: چاپخانه علوی.
- دلد، اسکندر (۱۳۶۳)، *سلطه جویان و استعمارگران در خلیج فارس*، تهران: مؤسسه انتشارات نوین.
- رزم‌آرا، علی (۱۳۲۳)، *جغرافیای نظامی ایران (فارس)*، تهران: چاپخانه ارتش.

- شورای علمی (۱۳۷۸)، *نفت در دوره رضاشاه*، تجدیدنظر در امتیازنامه داری، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- عباسی، عباس (۱۳۷۹)، *گناوه قریه خور خلیل*، شیراز: انتشارات راهگشا.
- فلور، ویلهم، تی پوتس، دنیل (۱۳۹۹)، *خلیج فارس (ناگفته‌های جزیره خارگ)*، ترجمه الناز بلوری فرد و محسن شریف‌نژاد، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- فرمانفرمائی، منوچهر (۱۳۷۷)، *خون و نفت*، تهران: انتشارات ققنوس.
- کاکس، سرپرسی (بی‌تا)، *تاریخ ایران*، ج ۲، ترجمه سید محمدتقی فخر داعی گیلانی، تهران.
- کرزن، جرج (۱۳۴۹)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- متولی حقیقی، یوسف (۱۳۸۹)، «تأملی پیرامون علل و چگونگی مهاجرت کردها به خراسان»، *فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن*، سال ۶ (۲۳)، ۶۸-۸۳.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، rc.majlis.ir
- مستوفی، محمدمحسن (۱۳۷۵)، *زُبده التواریخ*، به کوشش بهروز گودرزی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ویلسون، آرنولد (۱۳۴۷)، *سفرنامه ویلسون (تاریخ سیاسی و اقتصادی جنوب غرب ایران)*، ترجمه سعادت نوری، تهران: وحید.
- هاردینگ، آرتور (۱۳۷۰)، *خاطرات سیاسی سر آرتور هاردینگ*، ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی، تهران: انتشارات کیهان.

ب. اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، سند

شناسه ۲۴۰/۴۵۷۲، ۱۰ برگ.

سند شناسه ۲۴۰/۲۵۲۴۸، ۵ برگ.

سند شناسه ۲۴۰/۱۶۵۹۷، ۱۲ برگ.

سند شناسه ۳۵۵/۱۶۳، ۱ برگ.

سند شناسه ۲۹۳/۱۸۰۱۸، ۹ برگ.

سند شناسه ۲۹۳/۱۳۰۸۲۴، ۱ برگ.

سند شناسه ۲۴۰/۴۶۷۷۶، ۶ برگ.

سند شناسه ۲۳۰/۲۷۶۷، ۴ برگ.

سند شناسه ۲۴۰/۱۰۰۲۴۵، ۱ برگ.